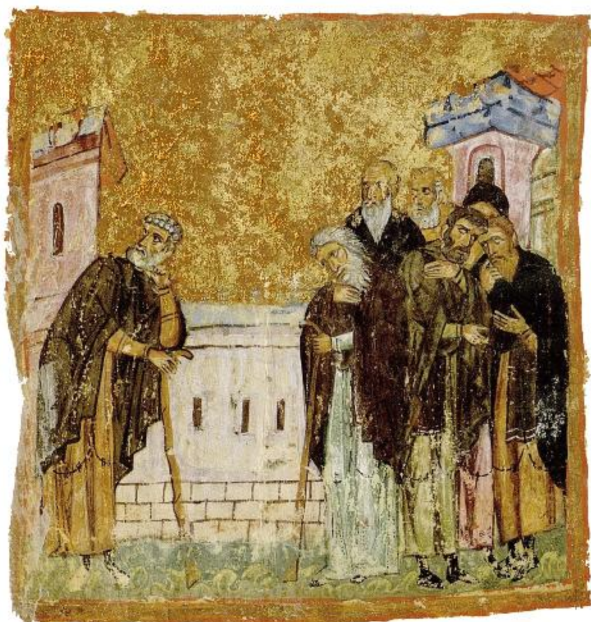
UCENICII LUI

EVAGRIE

APETE FILOCALICE

traduse și comentate de

IEROMONAH AGAPIE CORBU

UCENICII LUI EVAGRIE

CAPETE FILOCALICE

TRADUCERE, INTRODUCERE, NOTE ŞI COMENTARII

IEROMONAH AGAPIE CORBU

EDIŢIE BILINGVĂ

TEXT GREC STABILIT DE

PAUL GÉHIN

Editura *Sfântul Nectarie* și traducătorul
mulțumesc
domnului Paul Géhin și Editurii *Le Cerf*
pentru generozitatea cu care ne-au pus la dispoziție
textul grec în format electronic și au încuviințat
prezenta lui editare și traducere în românește.

Concepție grafică: Baroque Books & Arts®

Imaginea copertei: Canon de pocăință, fila 1v din manuscrisul grec 1294
(sec. XI), din arhiva Bibliotecii Academiei Române

Editura Sfântul Nectarie mulțumește Bibliotecii Academiei Române
pentru generoasa permisiune de a reproduce pe copertă imaginea de la
fila 1v din manuscrisul grec 1294.

ISBN 978-606-8840-15-4
Descrierea CIP este accesibilă la
Biblioteca Națională a României

STUDIU INTRODUCTIV

UN MANUSCRIS SINGULAR
ŞI NUMEROASELE SALE PROBLEME

I. PROMISIUNILE MANUSCRISULUI *BENAKI*

Adeseori, lucrurile spuse sau scrise în vechime sunt astăzi mai puțin limpezi decât odinioară, unele dintre ele părând ferecate cu încăpățânare în enigma lor. Așa stau lucrurile și cu anumite informații din vechile vieți de sfinți, care aveau pentru cei de atunci un gen de evidență și de claritate care acum ne scapă, în ciuda – sau poate tocmai de aceea? – înmulțirii și perfecționării instrumentelor științifice de abordare critică, cu care universitatea ne-a obișnuit, de la Reformă încoace, să citim orice text vechi.

Ucenicii *lui Evagrie și un manuscris neașteptat*

Între astfel de informații, rezistente la metodele critice, erau socotite și greu inteligibilele referiri la „sinodia lui Evagrie“[1], la „cei din jurul lui Evagrie“[2], făcute în treacăt de Paladie când vorbește despre obștea celui pe care-l numește „învățătorul meu“[3]. La aceste referințe se mai adăugau și altele, încă și mai ermetice, privitoare la existența unor „învățături ale lui Evagrie“, ba chiar și a unor „capete“ scrise de „ucenici ai lui Evagrie“, menționate în diverse scrieri filocalice ulterioare, dar fără să se cunoască vreo lucrare cu aceste titluri.

Iată însă că vălul, considerat definitiv așternut peste secretul acestor „ucenici“ ai lui Evagrie și al scrierilor lor, a început să se ridice odată cu

---

[1] Paladie, *HL* 35.

[2] Paladie, *HL* 24.

[3] Paladie, *HL* 23.

descoperirea, în deceniul al șaptelea al secolului trecut, a unui manuscris singular. Inventarierea colecției de manuscrise a Muzeului Benaki din Atena de către Euridice Lappa-Zizica[4] a dus la găsirea unui codex de la sfârșitul secolului al XIII-lea-începutul secolului al XIV-lea, datorat unui copist pe nume Damian, conținând diferite scrieri, printre care și o colecție de 198 de „capete“ sau sentințe, atribuite unor „ucenici ai lui Evagrie“. Titlul *Κεφάλαια τῶν μαθητῶν τοῦ Εὐαγρίου* se află în fruntea colecției dintre filele 193^{v}-204^{r}, precedate de un comentariu al Sfântului Ioan Gură de Aur la Matei și urmate de o selecție din fabulele lui Esop. Se presupune că manuscrisul a ajuns în Atena din Biblioteca Gimnaziului Grec din Adrianopolis[5], în urma schimbului de populaţii dintre Grecia și Turcia, din iulie 1923, decis prin Tratatul de la Lausanne, întrucât aparţine fondului de manuscrise *Schimburi* (*Ταμεῖο Ἀνταλλαξίμων*) al Muzeului Benaki, fiind înregistrat în catalogul acestuia cu numărul 72. Cercetat imediat de eruditul iezuit Joseph Paramelle (1925-2011) și făcut cunoscut într-un articol publicat în 1978[6], manuscrisul vădea numeroase și incontestabile înrudiri cu celebrele *Capete despre dragoste* ale Sfântului Maxim Mărturisitorul. Observația nu a întârziat să atragă atenția specialiștilor asupra colecției, nutrindu-le o mai veche speranță de găsire a primelor mărturii privind receptarea învățăturii Avvei Evagrie și dezvăluind, deopotrivă, una dintre sursele utilizate de Sfântul Maxim pentru *Capetele* sale *despre dragoste*.

Ediţia provizorie a textului acestei colecţii de capete, pregătită de Pr. Joseph Paramelle, nu a putut fi dusă la stadiul „bun de tipar“ de către autorul ei, ci a fost transmisă lui Paul Géhin, care a reușit să prezinte o versiune preliminară în anul 2000, iar în 2007, să o editeze critic în seria *Sources chrétiennes*. Volumul francez cuprinde o consistentă parte introductivă (pp. 21-98), care tratează istoria textului într-un mod exhaustiv pentru starea de atunci a cercetărilor (pp. 21-41),

---

[4] *Cf.* Paul GÉHIN, *Chapitres des disciples d'Évagre*, *Introduction*, *SC* 514, Ed. Cerf, Paris, 2007, p. 7.

[5] *Cf.* P. GÉHIN, *Introduction*, nota 1, p. 21.

[6] Joseph PARAMELLE, „Chapitres des disciples d'Évagre dans un manuscrit grec du Musée Bénaki d'Athènes“, *Parole de l'Orient* 6-7, 1978, pp. 101-113.

expune principalele puncte ale învăţăturii scrierii (pp. 43-82) şi analizează „compoziţia, stilul şi limba scrierii“ (pp. 83-93), încheindu-se cu prezentarea principiilor editoriale urmate (pp. 95-98). Textul bilingv, însoţit de note explicative infrapaginale, se încheie cu obişnuitele anexe. Această ediţie este punctul de plecare al prezentului volum bilingv grec-român, devenit posibil prin bunăvoinţa cu care editura *Le Cerf* ne-a pus la dispoziţie textul critic al colecţiei de capete.

Colecţia de Capete *a manuscrisului* Benaki 72 *şi primele ei probleme*

Aşa cum vom vedea în secţiunea critică a introducerii, cu toate că dispunem azi pentru fiecare secol de câte o mărturie patristică privitoare la existenţa şi folosirea acestor capete în texte de natură foarte diversă (scolii, capete, florilegii, catene exegetice), totuşi referinţele la titlul original sunt minime şi divergente, una dintre puţinele certitudini fiind că manuscrisul atenian cuprinde un extras dintr-o scriere mult mai amplă, prezentă în tradiţia patristică sub mai multe titluri, fără ca vreunul să-şi poată adjudeca statutul de original.

Deşi *Colecţia Benaki* se află, atât prin forma literară a „capetelor“, cât şi prin conţinut teologic, terminologie şi tematică, în directă descendenţă evagriană, totuşi ar fi greşit să vedem în ea expresia deplină şi pură a gândirii monahului pontic. Anticipând câteva din concluziile analizelor următoare, să notăm deocamdată că manuscrisul *Benaki* conţine învăţături care nu se regăsesc printre cele ale Avvei Evagrie; că „învăţătorul“ nu este nici amintit cu numele, nici citat textual, unele învăţături din *Capete* fiind simplificări şi deformări ale celor evagriene; că data redactării este situată, după toate indiciile, către mijlocul secolului al V-lea, la cel puţin două generaţii după moartea Avvei Evagrie († 399) şi, în fine, că textul este menţionat sub diferite titluri în scrieri patristice şi traduceri între secolele V-XIII.

Dacă lucrurile stau aşa, înseamnă că suntem mai degrabă în faţa unui text provenit de la nişte ucenici indirecţi şi îndepărtaţi ai lui Evagrie, decât în faţa unei scrieri ieşite din cercul ucenicilor săi direcţi. Poate că nu vom putea ajunge niciodată să deţinem colecţia întreagă, poate că nu vom şti niciodată cu certitudine cine este autorul ei, poate că nu vom cunoaşte niciodată precis unde şi când a fost scrisă. Şi totuşi, incertitudinile şi jumătăţile de adevăr care însoţesc textul nu ne pot face să-l clasăm grăbiţi

în umila categorie a „scrierilor neautentice“, ci trec pe nesimțite într-un registru secundar, făcând loc interesului pentru cu totul altceva. Anume pentru conţinutul textului, pentru ceea ce transmite el și pentru învăţăturile sale, care i-au făcut pe nenumăraţi Părinţi să-l citească, să-l citeze, să-l copieze, să-l parafrazeze și să-l traducă. E oare puţin lucru faptul că un teolog ca Sfântul Maxim Mărturisitorul a preluat din colecţia cunoscută azi (în terminologia academico-judiciară de azi s-ar spune că „a plagiat“!) nu mai puţin de 80 de capete în faimoasele sale *Capete despre dragoste*? Departe de a fi scandalos, amănuntul e un îndemn la traducerea și tâlcuirea sa amănunţită și una dintre garanțiile valorii colecţiei de capete din manuscrisul *Benaki* – acest text înţeles și, totodată, neînţeles; dator înaintașilor și, deopotrivă, original; fidel lor, dar și inovator.

Traducere și exegeză

S-a spus că cititorul deplin este traducătorul, iar traducerea, cea mai intensă modalitate de cunoaștere și de înţelegere a unei opere, a unui autor. În acest fel, și geneza volumului de faţă datorează enorm revelaţiilor traducerii, acelor neașteptate deschideri de orizont ale textului *Capetelor* „ucenicilor“ lui Evagrie în faţa traducătorului, revelaţii prin care textul își confirmă valoarea. La „încrederea iniţiatoare“[7] cu care am pornit la drum când mi-am asumat traducerea acestui inedit text filocalic s-au adăugat, treptat, certitudinile reconfortante ale conexiunilor sale cu aproape toate marile teme ale teologiei duhovnicești. Dacă la început credeam că, pe lângă traducere, nu-mi mai rămâne decât să redactez scurte note infrapaginale pentru orientarea cititorului, pe măsură ce înaintam îmi apărea tot mai clar resortul intern al folosirii masive a *Capetelor* de către numeroși Sfinţi Părinţi. Așa că planul iniţial al unei simple traduceri minim adnotate mi-a fost deturnat de textul însuși, care m-a condus, pe nesimţite, la sporirea numărului și întinderii notelor, devenite, din însemnări lapidare, adevărate comentarii, făcute odată cu descoperirea continuităţii de idei, de perspectivă și de experienţă duhovnicească dintre textul tradus și tradiţia filocalică răsăriteană. Pe scurt, traducerea îmi prilejuia întâlnirea cu

---

[7] George Steiner, *După Babel. Aspecte ale limbii și traducerii*, trad. rom. de V. Negoiţă și Șt. Avădanei, Ed. Univers, București, 1983, p. 428.

formularea *in nuce* a numeroase idei care urmau să fie reluate și dezvoltate de autori duhovnicești foarte diferiţi, de-a lungul secolelor până astăzi, iar așezarea scrierii în complexa reţea de idei teologice ale tradiţiei filocalice mă ajuta să descifrez, în fiecare cap al colecţiei, o verigă în lanţul acestei tradiţii și un martor al ei într-un anume context istoric.

Odată cu această *citire-deplină – traducere*, s-a constituit și un amplu corpus de note, în care am căutat să lămuresc termeni și idei folosite în cursul *Capetelor*, dar și să evidenţiez legăturile textului cu marea tradiţie teologică și filocalică răsăriteană. Am socotit că lucrul acesta poate fi făcut vizibil cel mai bine scoţând din textul nostru prin exegeză seminţele celor mai importante concepte filocalice și schiţând apoi destinul acestor concepte, toate atestând felul în care gândirea și scrierile pre-evagriene și evagriene, de la care autorul nostru se revendică, au fost asimilate, reorganizate și dezvoltate în cele mai diverse epoci și contexte, până azi.

La toate aceste observaţii se mai adaugă încă una, privind disponibilitatea la efort spiritual a epocii noastre. Anume că, în ciuda gradului înalt de complexitate, scrierea din manuscrisul *Benaki* se dovedea citită, tradusă și citată de multe ori între secolele V-XIII, lucru greu de înţeles din perspectiva noastră, a „modernilor", pentru care profunzimea și dificultatea unei scrieri, fie ea duhovnicească, tind să îi limiteze numărul de cititori. Se pare însă că, pentru cei din vechime, tocmai aceste trăsături duceau la multiplicarea și traducerea unor opere, chiar dacă autorul lor nu era întotdeauna cunoscut, cum este și cazul colecţiei noastre.

Perspectiva prezentei ediţii

Dacă este obișnuit cu introducerile savante, cititorul ar putea aștepta, în continuare, o prezentare sistematică, limpede ca un manual, a învăţăturilor cuprinse în cele 198 de capete ale colecţiei ateniene. Judecând după cele 39 de pagini dense, dedicate, în ediţia franceză, „doctrinei *Capetelor*", întreprinderea ar avea, neîndoielnic, rezultate bogate. Totuși, abordarea noastră va urmări un alt scop și va păși pe o altă cale decât aceea a construirii unui sistem.

Îl rugăm, așadar, pe cititor să ni se alăture într-o abordare exegetică întemeiată pe observaţia simplă că orice sistematizare este străină caracterului colecţiei noastre, care este nu doar nesistematică, ci și nesistematizabilă.

Neajunsurile structurării artificiale a „doctrinei *Capetelor*“ într-un „sistem“, cu tot prestigiul lui, constau în asumarea unui tip de citire și de exegeză străin de natura textului, precum și în primejdia inevitabilă a interpretărilor-clișeu – apanajul manualelor și gloria universităţilor. Vom lăsa, prin urmare, capetele colecţiei fie să vorbească prin conţinutul lor, fie să dialogheze cu autori mai vechi sau mai noi, pentru ca, plecând urechea la această polifonie diacronică, să schiţăm în note un suport pentru înţelegerea fiecărui cap în parte. Dar, mai întâi, să răspundem pe scurt la întrebarea:

Ce este un „cap“?

Organizarea unui text filocalic sub formă de scurte „capete“ a fost făcută, pentru prima oară, în literatura filocalică de Avva Evagrie. La sfatul învăţătorului său, Sfântul Macarie Egipteanul, Evagrie a renunțat să mai scrie urmând rigorile și gustul retoricii, adică într-un stil înzorzonat, așa cum făcuse în prima sa scriere monahală, *Tratatul către Evloghie*, și a recurs la fraze, uneori chiar la simple propoziţii, scurte și condensate, menite să înlesnească citirea lor repetată și memorizarea. Scrise pentru monahi, aceste capete răspundeau nevoilor lor practice, oferind nu un sistem, ci răspunsuri punctuale la probleme precise. Deși gruparea tematică a mai multor capete pare să corespundă foarte vag ideii noastre de sistematizare, totuși ea nu reprezintă decât un set de răspunsuri legate de o anume problematică.

Adoptând forma capetelor, literatura filocalică nu a inovat, ci s-a îndatorat celei filozofice, care cunoștea deja o veche tradiţie în acest sens. Așa de exemplu, la stoici, sunt organizate în capete cugetările lui Marc Aureliu, iar la neoplatonicieni, colecția de cugetări realizată de Porfir din scrierile lui Plotin. Nu trebuie, așadar, să mire pe nimeni faptul că observaţia legată de „capetele“ sau sentinţele filozofice este valabilă și pentru cele filocalice, anume că „fiecare *logos* (cap, sentinţă) este un sistem, însă un ansamblu de *logoi* (capete, sentinţe), aparţinând unui autor anume, nu formează în mod necesar un sistem“[8].

---

[8] Pierre HADOT, *Exerciţii spirituale și filosofie antică*, tr. rom. de pr. Constantin Jinga, Ed. Sf. Nectarie, Arad, 2015, p. 71.

Prin urmare, forma capetelor implică și un anume tip de citire, care presupune oprire, zăbavă, tihnă, meditare, reluare a textului până la memorizarea lui, toate acestea numai și numai pentru a lăsa textul să vorbească, să se deschidă singur, să îndrume și să susţină lucrarea duhovnicească a monahului. Atenţia lui Evagrie la acest aspect aparent formal era atât de mare, încât s-a îngrijit să avertizeze copiștii textelor sale să respecte cu stricteţe forma textului și să nu lege capetele unul de altul, din spirit de economie la materialul de scris: „Îi rog pe frații care citesc această carte și doresc s-o copieze să nu lege capetele unul de altul, nici să nu pună pe același rând sfârșitul capului pe care-l scriu cu începutul celui care urmează să fie scris, ci fiecare cap să aibă propriul început, așa cum le-am împărțit noi, după numere. În felul acesta, organizarea în capete va putea fi păstrată, iar cele spuse vor fi limpezi."[9]

Aflată în descendenţa unei astfel de tradiţii, colecţia noastră este alcătuită din capete cu o structură proprie, care așteaptă să fie deslușită printr-o citire și recitire atentă, lentă, meditată, printr-un fel de re-creare a operei de către cititor prin lectura sa implicată, creatoare și activă, care lasă textul să prindă viaţă, evitând conștient tendinţa de dominare a textului, de luare a lui în stăpânire. În aceste condiţii, a forţa sistematizarea, fie tematică, fie doctrinară, a întregului *Capetelor* înseamnă a denatura spiritul textului, străin celui de sistem metafizic, și a rata întâlnirea cu atmosfera sa de libertate și lipsă de constrângeri formale.

Absenţa oricărei preocupări a autorului *Colecţiei Benaki* pentru stabilirea unor relaţii logice și sistematice între capete, precum și lipsa interesului de a le grupa tematic, reprezintă elemente de care trebuie să ţină seama atât cititorul, cât și exegetul, pentru a ajunge la unitatea de fond a *Capetelor*. Aceasta poate fi surprinsă mai ales dacă urmărim stările sufletești pe care capetele le descriu din diferite perspective, privind omul lăuntric în diferite momente și procese ale creșterii sale duhovnicești. Întâlnim, astfel, o înșiruire dinamică de secvenţe, care surprind aspecte ale vieţii de asceză, de rugăciune, de contemplaţie, pe care orice sistematizare fie le-ar împuţina, fie le-ar amplifica, monumentalizându-le în

---

[9] EVAGRIE PONTICUL, *Făptuitorul*, „Notiţă pentru copist", *SC* 171, Ed. Cerf, Paris, 1971, p. 496.

structurile care cimentează orice sistem. Pe lângă deficitul de metodă, orice eventual sistem construit pe baza textului actual, în mod sigur lacunar, va fi inevitabil nu numai parţial, ci şi greşit, împovărând cititorul şi patrologii cu prejudecăţi.

Prin urmare, unitatea de fond a *Capetelor* şi învăţătura duhovnicească pe care ele o transmit, aparent haotic, sărind de la o temă la alta, de la un domeniu la altul, nu rezidă într-un sistem, ci se regăsesc în armonie cu restul tradiţiei filocalice. Dar, mulţumită empatiei, care transferă tainic ceva din harul scrierii în mintea, în sufletul şi în inima cititorului, unitatea scrierii va putea fi resimţită de oricine va stărui în citirea ei ascetică, vie, monastică.

II. ÎN CĂUTAREA UNUI AUTOR ŞI A UNUI... TITLU

Un manuscris, mai multe probleme

Istoria textului descoperit la Atena și a transmiterii lui, deși fusese anunţată de J. Paramelle în articolul său din 1978, a fost stabilită abia odată cu ediţia lui P. Géhin din colecţia *Sources chrétiennes*[10]. În ciuda inventarierii exhaustive pe care savantul francez a efectuat-o tradiţiei manuscrise, care atestă fragmente mai lungi sau mai scurte din această scriere, problemele care au fost pe deplin lămurite și întrunesc asentimentul specialiștilor nu sunt prea numeroase.

Cine sunt, întâi de toate, acești așa-numiţi „ucenici ai lui Evagrie", cărora le este atribuită colecţia în manuscrisul *Benaki*, și cât de fidel exprimă textul lor învăţătura dascălului pontic? Unde, când și, mai ales, cine a redactat aceste *Capete* și care a fost dimensiunea originalului? În ce măsură colecţia ateniană reflectă textul primar și, până la urmă, care este titlul ei autentic? Cât de cunoscută și, mai ales, cât de folosită a fost această scriere de către Părinţi ulteriori?

Iată doar câteva întrebări, pentru a căror elucidare va trebui să dăm curs unei vechi tradiții și să prezentăm istoria textului editat, sursele folosite, răspândirea sa ulterioară, și să înfăţișăm concluziile savanților în legătură cu forma originalului.

---

[10] Folosim datele furnizate de P. Géhin în *Introducerea* sa la *Chapitres des disciples d'Évagre* (cap. 1 „Tradiţia manuscrisă", pp. 21-41) și concluziile care îi sintetizează cercetările.

Ar trebui să începem, desigur, cu explicarea titlului scrierii, dar așa cum apare el în colecţia ateniană nu mai este atestat nicăieri. Astfel că, porniţi în căutarea titlului scrierii noastre, suntem siliţi să începem printr-un ocol, cercetând probleme legate de autorul colecţiei, de data și locul scrierii ei și, lucru fundamental, de interpretarea mărturiilor tradiției patristice asupra acestui text minunat, dar enigmatic.

Autorul

Singurul lucru care se poate afirma cu certitudine despre seria de capete este că ea *nu* aparţine Avvei Evagrie Ponticul. Este, de asemenea, greu de susţinut că aceasta ar fi fost redactată de ucenicii săi nemijlociţi, deoarece textul nu afirmă nimic în acest sens și, în plus, cuprinde câteva învăţături sensibil diferite de cele ale dascălului pontic, diferenţe pe care le vom semnala în note. Varianta cea mai plauzibilă este că autorul sau autorii scrierii noastre l-au folosit pe Evagrie ca principală sursă de inspiraţie și ca punct de orientare pentru propriile dezvoltări, nu ca pe un sistem preluat *in integrum* și cu maximă acurateţe. Paul Géhin, de altfel, avertizează asupra acestui aspect, spunând că autorii textului „uneori au înţeles greșit, alteori au deformat sau au forţat gândirea lui Evagrie“[11]. Prin urmare, *Capetele*, în ciuda puternicei lor coloraturi evagriene, reflectă, mai întâi de toate, gândirea „ucenicilor“, ba chiar, pe alocuri, speculaţiile lor, și de aceea nu putem vorbi de niște ucenici direcţi și, cu atât mai puţin, de notele lor de „curs“ redactate după învăţătura orală a dascălului.

Data redactării

Paul Géhin presupune că originalul ar fi fost redactat „în primii ani ai secolului al V-lea“[12], adică la puţin timp după moartea dascălului, din anul 399. Propunerea editorului francez este bazată pe pretinsa relaţie directă dintre Evagrie și acești ucenici, fără să aibă însă niciun temei intern sau în alte scrieri contemporane ori ulterioare. Antoine Guillaumont fusese, de fapt, primul care a susţinut că aceste *Capete* ar fi notele

---

[11] P. GÉHIN, *Introduction*, p. 47.
[12] *Ibidem*, p. 37.

de curs ale unor ucenici și auditori ai lui Evagrie și că ele ar cuprinde, în mod nemijlocit, învăţătura orală a lui Evagrie[13].

Prin urmare, în lipsa unor elemente cronologice clare, nu putem decât să aproximăm data redactării *Capetelor*, un ajutor pentru aceasta fiind analiza învăţăturii lor, așa cum face Părintele Gabriel Bunge într-un amplu studiu, încă inedit. Această învăţătură este, pentru Părintele Gabriel Bunge, un martor preţios al posterităţii gândirii lui Evagrie, atât al felului în care ea a fost receptată de către unii, cât și al transformărilor la care a fost supusă, într-un mediu și o epocă sensibil diferite de ale sale[14]. Analiza conţinutului teologic al colecţiei *Capetelor* l-a făcut pe ieromonahul elveţian să nu accepte datarea învăţăturii lui Evagrie în primii ani ai secolului al V-lea, ci să o fixeze „mai degrabă spre mijlocul secolului al V-lea, la aproximativ două generaţii după moartea monahului pontic"[15]. Această datare corespunde, printre altele, cu observaţia lui Antoine Guillaumont, potrivit căreia în Palestina s-a putut observa, către anul 440 și în deceniile următoare, o redeschidere a dezbaterilor origeniste asupra naturii corpurilor înviate[16]. La rândul său, și Paul Géhin văzuse în *Capetele* colecţiei noastre „o etapă a disputei care va izbucni la începutul secolului al VI-lea"[17], acesta fiind și unul dintre subiectele asupra căruia se focalizează autorii colecţiei ateniene. Cu toate acestea, subiectul este cu totul absent în corpusul evagrian și, de aceea, Părintele Gabriel Bunge consideră că datarea scrierii la începutul secolului al V-lea este cu neputinţă de susţinut și că în spatele acestei încercări se ascunde, de fapt, o opţiune metodologică și ideologică cu profunde și multiple implicaţii în studiile evagriene. Anume, acest punct de vedere, odată acceptat, l-a făcut

---

[13] Antoine GUILLAUMONT, *Un philosophe au désert – Évagre le Pontique,* Ed. J. Vrin, Paris, 2009, p. 147 *sq*.

[14] Arhimandrit Gabriel BUNGE, „*Les Chapitres des disciples d'Évagre* – un précieux témoin de la postérité de la pensée d'Évagre le Pontique au Ve siècle", (manuscris în curs de publicare), p. 20.

[15] *Ibidem*, p. 20.

[16] *Cf.* A. GUILLAUMONT, „Les *Kephalaia Gnostica* d'Évagre le Pontique et l'histoire de l'origénisme chez les Grecs et chez les Syriens", *Patristica Sorbonensia* 5, Paris, 1962, nota 1, p. 124.

[17] P. GÉHIN, *Introduction*, p. 69.

pe A. Guillaumont să considere această colecţie, anonimă până la urmă, ca având aceeași relevanţă doctrinară ca operele autentice ale lui Evagrie însuși și să recurgă la ele pentru a elucida anumite puncte doctrinare din învăţătura monahului pontic, pistă de cercetare pe care studiul fără prejudecăţi al cuprinsului colecţiei ateniene a dovedit-o falsă.

Locul redactării

Editorul francez sugerează că acesta ar fi Palestina, iar propunerea e singura care întrunește adeziuni unanime, întrucât oferă suficiente motive temeinice pentru această localizare. În primul rând, la Ierusalim existau cele două comunităţi monahale îndrumate de Melania cea Bătrână și de Rufin, care îl și călugărise pe Evagrie, la Paștile anului 383. Chiar și după stabilirea sa în Egipt, Evagrie a cultivat relaţii strânse cu prietenii săi din Cetatea Sfântă, pe care a mai vizitat-o cel puţin o dată, atunci când se ascundea de arhiepiscopul Teofil al Alexandriei, care dorea să îl hirotonească episcop de Thmuis[18]. În al doilea rând, aceste comunităţi au jucat un rol important în realizarea primei colecţii de scrieri autentice ale lui Evagrie, care a început să scrie tocmai în urma solicitărilor venite chiar din „Muntele cel Sfânt“, Sionul[19]. De asemenea, *Capetele gnostice* au fost adresate unor monahi înaintaţi duhovnicește, care făceau parte, după toate probabilităţile, din obștea lui Rufin.

Chiar și numai aceste informaţii sigure conduc la concluzia că în Palestina s-a născut o adevărată „școală evagriană“, ai cărei discipoli s-au înmulţit simţitor după prigoana dezlănţuită de arhiepiscopul Teofil al Alexandriei în pustia Nitriei, din anul 400, când sute de monahi, ziși „origeniști“, au părăsit Egiptul, mulţi dintre ei căutând scăpare în Ţara Sfântă. Știm că, după calmarea spiritelor, s-au întors în Egipt doar nativii egipteni, în timp ce majoritatea covârșitoare a străinilor și-a căutat un nou loc de vieţuire în Palestina și la Constantinopol. Ţinând seama de această situaţie istorică, Părintele Gabriel Bunge afirmă că „nu ar fi nimic uimitor dacă aceste capete au fost redactate în aceeași regiune

---

[18] *VE* G, M; Socrate, *HE* IV, 23, 75-76.

[19] Evagrie Ponticul, *Pr Prolog* 1.

unde fuseseră trimise *Capetele gnostice* ale lui Evagrie însuși"[20]. O asemenea situare geografică explică, deopotrivă, și rapiditatea cu care atât *Capetele gnostice* ale lui Evagrie, cât și cele din colecţia noastră, s-au răspândit în traduceri siriace și armene[21].

În concluzie, trebuie să reţinem că „aceste capete nu sunt o scriere a lui Evagrie în sens propriu, chiar dacă întreţin, prin fondul lor și, uneori, prin formă, raporturi strânse cu opera lui literară"[22]. Ele au fost redactate, cel mai probabil, în Palestina de către un autor care a folosit mai ales scrieri evagriene, lăsând posterităţii o colecţie de *Capete* care reflectă suficiente diferenţe doctrinare, terminologice și de stil faţă de dascălul pontic, pentru a sugera o datare mai târzie, poate către mijlocul secolului al V-lea, la aproximativ două generaţii după adormirea lui Evagrie[23].

Textul

Capetele din colecţia ateniană lasă mult de dorit în ceea ce privește corectitudinea limbii, a ortografiei și, în general, a grijii cu care au fost transcrise de către Damian, copistul manuscrisului. Din alte transcrieri ieșite din mâna lui se vede că era un copist mediocru, ale cărui cunoștinţe nu erau mai niciodată pe măsura textelor copiate[24]. Astfel, apar foarte des abrevieri greșite, cuvinte deformate prin adăugiri sau omiteri ale unor litere sau chiar silabe, metateze, accentuări greșite, confuzii între paronime și chiar confundarea numeralului grecesc δ' (= τεσσάρων) cu particula adversativă δὲ (c. 27), sau atribuirea, în c. 52, a unui articol masculin bine-cunoscutului personaj biblic feminin Rut. Adeseori, cuvintele scurte și particulele au trebuit să fie completate de realizatorul ediţiei critice sau, alteori, să fie semnalate interpolări evidente. Cu toate defectele manuscrisului, Paul Géhin mărturisește că și-a limitat intervenţiile la strictul necesar, folosind, pentru soluţionarea problemelor, textele paralele din tradiţia greacă sau siriacă.

---

[20] Arhim. G. BUNGE, *Chapitres*, p. 15.

[21] Cea mai veche traducere siriacă a *Capetelor gnostice* ale lui Evagrie, S_1, datează de la mijlocul secolului al V-lea, fiind realizată după o altă traducere, armeană.

[22] P. GÉHIN, *Introduction*, p. 37.

[23] Arhim. G. BUNGE, *Chapitres*, p. 20.

[24] P. GÉHIN, *Introduction*, p. 95.

Dimensiunile

Textul colecţiei ateniene cuprinde 198 de capete și este, cu certitudine, mult mai redus decât colecţia originală. Studierea mărturiilor indirecte, din lucrări patristice ulterioare care citează capete din colecţia noastră, a dovedit atât caracterul selectiv al textului din manuscrisul *Benaki*, cât și existenţa a numeroase capete suplimentare în versiunea originală. Acest lucru este confirmat fie de referinţe explicite (cum e cazul traducerilor siriace sau a capitolului F4 din *Florilegiile damaschiniene*), fie de texte cu elemente comune colecţiei ateniene, fie de apariţia aceluiași cap în două atestări indirecte ale colecţiei. Pe temeiul acestor elemente au putut fi recuperate încă 24 de capete, numerotate de la 199 la 222, cărora li se adaugă o *Recensio longior* a capului 125, corespunzând lui F3 din *Florilegiile damaschiniene*. Cu toate acestea, capetele restituite pe această cale nu reprezintă decât o mică parte din cele care încă lipsesc. Alte indicii externe, cum ar fi menţionarea, în *Florilegiile damaschiniene*, a capului 315 din *Lecţiile lui Evagrie*, corespunzător capului 109 din *Colecţia Benaki*, lasă loc presupunerii că din manuscrisul atenian ar lipsi cel puţin 206 capete. Toate aceste detalii conduc la o singură concluzie sigură: suntem în posesia unei colecţii de capete filocalice, care fac parte dintr-una mult mai dezvoltată și care, în forma originală, fără a fi organizată în centurii, putea depăși 400 de capete. La fel de sigur este că Sfântul Maxim a avut la dispoziţie o variantă mai amplă decât cea de care dispunem azi în codexul Muzeului Benaki.

Răspândirea colecţiei și a traducerilor ei

Am amintit deja că mărturia cea mai consistentă asupra acestei colecţii sunt cele 400 de *Capete despre dragoste* ale Sfântului Maxim Mărturisitorul, elaborate la începutul secolului al VII-lea, dintre care 80 sunt transcrieri, uneori ușor modificate, ale unor capete din textul atenian.

În afară de aceasta, multe alte capete din *Colecţia Benaki* sunt atestate, între secolele al V-lea și al XIII-lea, atât de traducerile siriace și armene, din păcate fragmentare, cât și de tradiţia greacă indirectă.

Alte mărturii indirecte apar în *Florilegiile damaschiniene* (sec. VIII), o serie de definiţii patristice și profane, care îl includ și pe Evagrie cu un număr de extrase din *Capetele gnostice* și din *Skemmata*. Recent, Christiane Furrer-Pilliod a dovedit existenţa unor colecţii mult mai ample, care

transmit extrase evagriene într-o măsură și mai mare[25], alături de unele capete din *Colecţia Benaki*.

Scoliile la Scara Sfântului Ioan Scărarul, datate, în forma originală, între sfârșitul secolului al IX-lea și începutul secolului al X-lea, conţin și ele câteva capete din colecţia noastră. Manuscrisul *Coisilianus 262*, din Biblioteca Naţională a Franţei, cuprinde o colecţie de scolii la *Scara*, mai bogată decât cea din *PG* 88, iar preluările evagriene fie sunt indicate expres, fie lăsate anonime. P. Géhin a indicat următoarele corespondenţe între *Scara* și *Capete*: *Scara*, cap. II, scol. 25 (în *PG* are nr. 18) = c. 74; *Scara*, cap. XIV, scol. 24 (absentă în *PG*) = rezumat al c. 72 și 64; *Scara*, cap. XV, scol. 50 (în *PG* are nr. 38) = c. 74 *longior*; *Scara*, cap. XV, scol. 60 (în *PG* are nr. 45) = c. 139.

Acest material a fost preluat de un anume Ilie Cretanul, autor al unui *Comentariu la Scara*, alcătuit la începutul secolului al XII-lea, în care explică nu doar textul Sfântului Ioan, ci și scoliile marginale adăugate în timp. De la el provine, astfel, un percutant comentariu al c. 72 din colecţia noastră.

Catena la Evanghelia lui Luca, compilată spre sfârșitul secolului al XI-lea, la Constantinopol, de Nichita, viitorul mitropolit de Heracleea, folosește opt texte atribuite lui Evagrie. Analiza lor i-a permis lui P. Géhin să descopere folosirea mai multor pasaje din *Capete*: c. 50 și 130 din *Colecţia Benaki*, un cap atestat în siriacă și unul suplimentar, atribuit în *Florilegiile damaschiniene* (F4) „învăţăturilor lui Evagrie". Toate acestea arată că Nichita a cunoscut și a folosit scrierile „ucenicilor" lui Evagrie. Manuscrisele care păstrează textul complet al *Catenei* lui Nichita provin din secolele XII (*Vaticanus gr. 1611*), XIII, XIV-XV (*Parisinus Coislinianus 201*) și din anul 1576 (*Iviron 371*).

Sfârșitul secolului XIII-începutul secolului XIV este perioada în care Damian a copiat manuscrisul de care dispunem astăzi și care cuprinde cea mai consistentă colecţie de capete din scrierea originală, fără a păstra însă nici ordinea numerotării, nici pe cea a extraselor, realizate în bloc.

---

[25] Christiane Furrer-Pilliod, *ΟΡΟΙ ΚΑΙ ΥΠΟΓΡΑΦΑΙ – Collections alphabétiques des définitions profanes et sacrées*, Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, 2000, pp. 29-30.

Prin urmare, există mărturii aproape pentru fiecare secol din intervalul secolelor V-XV. Dintre aceste atestări, unele sunt destul de substanţiale şi ne permit să reconstituim, în linii generale, dimensiunile, circulaţia, utilizarea şi traducerea a ceea ce am putea numi, provizoriu, colecţia de „capete ale unor ucenici evagrieni îndepărtaţi".

În urma acestor teme introductive, stufoase şi, uneori, contradictorii, suntem, în sfârşit, în măsură să abordăm problematica, nu mai puţin complexă, legată de:

Titlul colecţiei

a) în ediţia critică

Aşa cum apare el în fruntea colecţiei ateniene, titlul nu mai este atestat nicăieri, cu excepţia, greu explicabilă, a câtorva fragmente siriace editate de A. Guillaumont. Faptul că editorul francez s-a decis pentru titlul *Capete ale ucenicilor lui Evagrie*, formulat probabil chiar de copistul Damian, este justificat doar dacă ne restrângem *exclusiv* asupra manuscrisului atenian, fără să luăm în considerare raporturile sale cu scrierea originală. Dar o astfel de limitare nu poate constitui un principiu editorial temeinic şi, de aceea, nu şi-a asumat-o nici editorul francez, care şi-a lărgit sfera cercetării dincolo de textul furnizat de copistul Damian, încercând să stabilească dimensiunile operei originale, autorul şi locul alcătuirii, dar şi receptarea patristică a scrierii.

În monografia sa asupra lui Evagrie Ponticul, Augustine Casiday atrăgea atenţia asupra nepotrivirii dintre titlul *Capete ale ucenicilor lui Evagrie* şi cuprinsul volumului, nepotrivire care începe să se întrevadă chiar din ezitările ediţiei franceze: pe coperta cărţii şi pe cotorul ei citim că lucrarea, intitulată *Chapitres des disciples d'Évagre*, îl are ca autor pe *Évagre le Pontique*, în timp ce pagina de gardă nu mai menţionează niciun autor, pentru ca pe pagina de titlu să regăsim numele *Évagre le Pontique*, de data aceasta pus între paranteze[26]. Ceea ce lui Augustine Casiday i se părea a fi doar „o ciudată deficienţă fizică a cărţii" s-a dovedit, la analize mai profunde, că ascunde alte impasuri, semnalate, aşa cum am văzut,

---

[26] *Cf.* Augustine CASIDAY, *Reconstructing the Theology of Evagrius Ponticus*, Cambridge University Press, New York, 2013, nota 26, pp. 41-42.

de Părintele Gabriel Bunge. Pentru savantul ieromonah elveţian, titlul, așa cum e formulat în manuscrisul copistului Damian, „sugerează cititorului că cele 198 de capete reprezintă o operă originală și completă, deși e vorba doar de un extras dintr-o lucrare mult mai vastă“ sau poate chiar de o „creaţie artificială“ a aceluiași copist[27]. De altfel, însăși sintagma „ucenicii lui Evagrie“ ridică serioase semne de întrebare, întrucât acordă autoritatea dascălului pontic unor texte care cuprind și învăţături străine de teologia sa, așa cum reiese din scrierile sale autentice.

Despre un grup de ucenici ai lui Evagrie aflăm din *Viaţa* coptă *a Sfântului Evagrie*, în care autorul precizează că Evagrie „nu ascundea nimic de ucenicii săi“[28], care se adunau la el sâmbăta și duminica pentru a-și dezvălui gândurile, a primi îndrumări personale și pentru a purta discuţii duhovnicești[29]. Însă din niciun izvor nu reiese că aceștia ar fi redactat o scriere în care s-ar fi prezentat ca „ucenicii lui Evagrie“ și nici în *Capetele* din manuscrisul *Benaki* nu apar menţionaţi astfel de ucenici nemijlociţi. De altfel, este bine cunoscut faptul că nimeni nu și-a semnat vreo lucrare cu numele de „ucenicul cutărui Părinte“, numele de „ucenic al cuiva“ fiind acordat întotdeauna ulterior și de către altcineva, în sens pozitiv, neutru sau peiorativ, cum a fost cazul așa-zișilor „ucenici ai lui Origen“, numiţi astfel, sub constrângerea împrejurărilor, de către Teofil al Alexandriei[30]. Iar dacă Paladie amintește în *Istoria lausiacă* despre „dascălul meu Evagrie“[31], este la fel de adevărat că abia Socrate îl numește „ucenic al lui Evagrie“[32]. Aceste două ultime menţionări sunt însă cu totul irelevante pentru a putea stabili o legătură între capetele *Benaki* și cercul ucenicilor direcţi ai lui Evagrie.

Concluzia Părintelui Gabriel Bunge este, de aceea, tranșantă: „Nu ni se pare deloc recomandabil să luăm în sens propriu sintagma *ucenici*

---

[27] Arhim. G. Bunge, *Chapitres*, p. 10.

[28] *VE* J, p. 164.

[29] *VE* E, p. 161.

[30] *Cf.* Teofil al Alexandriei, *Epistola pascală* din anul 402 (*cf.* Ieronim, *Ep* 98, 23-24).

[31] Paladie, *HL* 23.

[32] Socrate, *HE* IV, 23, 78.

ai lui Evagrie și să-i recunoaștem în ea pe ucenicii personali ai monahului pontic și, cu atât mai puţin, să mergem, așa cum a făcut-o Antoine Guillaumont, până la a vedea în capetele din *Colecţia Benaki* notele de curs ale auditorilor și ucenicilor săi."[33]

Trebuie să mai adăugăm că opţiunea pentru un titlu sau altul nu este deloc neutră. Potrivit unui vechi principiu aristotelic, „cine s-a pronunţat asupra unui lucru oarecare s-a pronunţat asupra multor altora, deoarece dintr-o propoziţie rezultă cu necesitate mai multe consecinţe"[34]. Prin urmare, acceptarea, fie și implicită, a titlului care afirmă că textul aparţine cu certitudine ucenicilor lui Evagrie consfinţește linia de interpretare evagriană reprezentată de așa-numita „școală ereziologică"[35], a cărei „dogmă" întemeietoare este părerea că Evagrie ar fi autorul ereziilor apărute în secolul al VI-lea în Palestina și condamnate ca origeniste de Sinodul al V-lea Ecumenic. Pentru această linie de exegeză evagriană, *Colecţia Benaki* ar fi tocmai veriga lipsă dintre maestrul răposat la sfârșitul secolului al IV-lea și ereticii din secolul al VI-lea care se revendicau de la el, și de aceea pentru artizanii acestei exegeze e important ca titlul din manuscrisul atenian să fie păstrat și considerat ca original. De aceea Părintele Gabriel Bunge conchide că, prin titlul care îi prezintă pe autori ca fiind ucenicii lui Evagrie, editorul exprimă sintetic întreaga linie de interpretare evagriană din care se revendică și, astfel, nu mai este silit să-și reconstruiască reţeaua de repere care îi definesc poziţia și îi conduc

---

33 Arhim. G. Bunge, *Chapitres*, p. 12.

34 Aristotel, *Topica* II, 5, 112a.

35 Succesiune de savanţi care, împărtășind aceeași opţiune metodologică și viziune exclusiv scientistă asupra problematicii evagriene, au fost grupaţi de A. Casiday în „școala ereziologică". Numele cele mai reprezentative sunt: Wilhelm Bousset, Hans Urs von Balthasar, Irenée Hausherr, Antoine Guillaumont, Paul Géhin, Michael O'Laughlin și Elizabeth Clark. Opţiunile lor metodologice sunt construite dintr-o „perspectivă exclusiv exterioară și ilicită, aplicată scrierilor lui Evagrie în încercarea de a le dezvălui conţinutul" (A. Casiday, „On Heresy in Modern Patristic Scholarship: the case of Evagrius Ponticus", în: *Heythrop Journal* LIII, 2012, p. 248). Alternativa teologică duhovnicească este susţinută în scrierile unor savanţi precum Pr. Gabriel Bunge, Pr. Jeremy Driscoll, Pr. Columba Stewart, Pr. Luke Dysinger, Pr. Andrew Louth, Kevin Corrigan, Augustine Casiday, Julia Konstantinovsky, Pr. Gregory Collins, Blosoom Stefaniw și alţii.

interpretările, nici să-și justifice de fiecare dată opţiunile de traducere, fiind suficientă trimiterea la studii mai vechi din acest curent interpretativ[36]. Problemele însă nu întârzie să apară atunci când adoptarea acestei paradigme interpretative și a titlului care o rezumă se transformă în criteriu de cenzură și de excludere a altor încercări de interpretare, nu mai puţin îndreptăţite știinţific, dovedindu-se că titlul „oficial", fără să elimine confuzii mai vechi, generează altele noi.

Ca o primă concluzie, să notăm că titlul *Capete ale ucenicilor lui Evagrie*, deși seducător, este inexact istoric și părtinitor, lipsit atât de un suport documentar extern, cât și de unul intern, și că respinge aprioric orice altă posibilitate de interpretare a colecţiei în fruntea căruia stă[37]. De aceea, înainte de a formula o concluzie finală, trebuie să urmărim mărturiile tradiţiei patristice și să încercăm să interpretăm ezitările ei legate de titlul acestei enigmatice colecţii.

b) în tradiţia patristică

Am văzut că atât tradiţia greacă indirectă, cât și traducerile siriace și armene atestă răspândirea colecţiei de *Capete* ale „ucenicilor" lui Evagrie între secolele V-XIII. Tradiţia siriacă are importanţă în măsura în care dă mărturie pentru pătrunderea operei și învăţăturii evagriene în mediile monahale răsăritene, care însă au preluat-o selectiv și adesea au prelucrat-o.

Prima atestare a acestei scrieri pare să fie cea din colecţia de scrisori duhovnicești pe care Sfinţii Varsanufie și Ioan din Gaza le-au trimis ca răspuns la întrebările unor ucenici. Unul dintre ei, probabil chiar Sfântul Dorotei de Gaza, l-a întrebat pe Marele Bătrân dacă îi îngăduie să citească din „*Capetele gnostice* ale lui Evagrie și ale ucenicilor săi", după care trimite, în mod precis, la capetele 64 și 69 din cea de-a

---

[36] *Cf.* Arhim. G. Bunge, *Chapitres*, pp. 10-12.

[37] Pentru o prezentare detaliată în limba română a principalelor curente de exegeză evagriană, a se vedea *Studiul introductiv* la volumul Evagrie Ponticul, *Scolii la Pilde și Ecclesiast*, traducere, introducere și note de ierom. Agapie Corbu, EIBMO, București, 2017, mai ales c. 2: „Receptarea operei evagriene de-a lungul timpului" (pp. 33-47).

doua centurie[38]. Deoarece titlul, în întrebarea fratelui, este formulat în mod eliptic, *τὰ Γνωστικὰ Εὐαγρίου καὶ τὰ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ*[39], el se pretează la mai multe interpretări. După cum articolul τὰ se raportează la Γνωστικὰ, la Κεφάλαια Γνωστικά sau doar la Κεφαλαία, titlul complet al operei la care se referă fratele, presupunând-o cunoscută de Marele Bătrân, poate fi: *Κεφάλαια Γνωστικά τῶν μαθητῶν τοῦ Εὐαγρίου* sau *Κεφάλαια τῶν μαθητῶν Εὐαγρίου*. Situaţia, găsită de Părintele Gabriel Bunge „extrem de seducătoare", se izbește însă de o banală, dar serioasă, problemă de traducere. Astfel, echivoca sintagmă τὰ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ poate fi tradusă la fel de bine „și [scrierile] ucenicilor lui" (*scill.* Evagrie), traducere pentru care, de fapt, optează și Lucien Regnault, traducătorul în franceză al corespondenţei Bătrânilor Varsanufie și Ioan.[40] Discuţia, poate cam tehnică pentru cititorul mai puţin familiarizat cu arcanele traducerii textelor patristice, are menirea să evidenţieze faptul că nu putem vedea în întrebarea fratelui palestinian titlul exact al scrierii originale, dacă într-adevăr la ea se va fi referit întrebarea, ci doar o menţionare a existenţei acestei lucrări și a interesului pentru ea în unele medii monahale palestiniene.

Însă, cea mai importantă și mai prestigioasă mărturie asupra acestei colecţii rămân cele *400 de capete despre dragoste* ale Sfântului Maxim Mărturisitorul. În ciuda faptului că nu mai puţin de 80 de capete din scrierea Sfântului Maxim sunt preluări ale unor capete din textul manuscrisului *Benaki*[41], totuși Sfântul Maxim nu-i precizează niciodată titlul, rezumând totul în sumara indicaţie din *Prolog*, unde scrie că și-a redactat capetele „străbătând scrierile Sfinţilor Părinţi și culegând de acolo cele ce stau în legătură cu tema"[42].

În efortul de limpezire a problemei titlului, s-a apelat și la cele câteva traduceri siriace, publicate de A. Guillaumont și J. Muyldermans.

---

[38] Sfinţii VARSANUFIE ȘI IOAN, *Scrisori duhovnicești*, Întrebarea 600, *FR* 11, p. 555 *sq*.

[39] *Cf.* textul grec din ediţia critică: BARSANUPHE ET JEAN DE GAZA, *Correspondance*, *SC* 451, p. 804.

[40] *Cf.* Arhim. G. BUNGE, *Chapitres*, p. 11.

[41] *Cf.* P. GÉHIN, „Table de concordance", 3, p. 301.

[42] Sfântul MAXIM MĂRTURISITORUL, *CD* Prolog.

Dar aceste texte au suferit, în repetate rânduri, intervenţiile traducătorilor sau ale copiștilor, care vorbesc degajat, într-un manuscris din secolul al VI-lea, despre „ucenicii lui Mar Evagrie“[43], în timp ce un alt manuscris, de secol IX, omite această formulă[44]. Printre alte modificări la care titlul scrierii noastre a fost supus în tradiţia siriacă, merită amintită și cea dintr-un manuscris din anul 876, care considera drept titlu tocmai… primul cap din extras[45].

Cea mai relevantă mărturie patristică pentru chestiunea titlului rămân, până în prezent, așa-numitele *Florilegii damaschiniene*, compilaţie masivă de texte biblice și patristice, alcătuită în Palestina secolului al VIII-lea și puse sub numele Sfântului Ioan Damaschin. Structurate în trei părţi, dedicate prima lui Dumnezeu, a doua, omului, iar a treia, virtuţilor și patimilor, aceste *Florilegii* folosesc, pentru primele două secţiuni, o clasificare alfabetică, iar pentru cea de-a treia, paralelismul prin care fiecărei virtuţi îi este asociată patima opusă. Această colecţie a fost rezumată și transformată într-una la care au fost adăugate ulterior extrase din autori profani, rezultând un *Florilegiu* de tipul *loci communes*[46]. În secţiunea a treia a lucrării apar capetele 42, 109 și 125 din *Colecţia Benaki*, iar un capitol suplimentar este denumit explicit ca fiind un extras din textul „ucenicilor“ (F4=206), în timp ce un al cincilea cap este atribuit lui Evagrie, putând proveni însă tot din această colecţie (F5=212). Cel mai vechi martor al acestor *Florilegii* este uncialul de veac IX, *Parisianus gr. 923*, care, la f. 48, col. b, cuprinde o indicaţie foarte precisă, referitoare la „capul 315 din învăţăturile lui Evagrie“ (ἐκ τῶν Εὐαγρίου μαθημάτων τοῦ τιε' κεφαλαίου), iar la f. 148*v*, col. b, precizează că F4 provine „din învăţăturile lui Evagrie“ (ἐκ τῶν Εὐαγρίου μαθημάτων).

[43] Explicaţia cea mai plauzibilă este că, plecând de la un manuscris grec în care s-a produs lectura greșită a lui μαθημάτων (*lectio difficilior*) ca μαθητῶν, eroarea a trecut în siriacă.

[44] *Cf.* P. GÉHIN, *Introduction*, p. 22.

[45] Este vorba de manuscrisul *Lond. BL Add. 12167*, ff. 131-132, unde titlul este: „Începutul știinţei adevărate în suflet este mișcarea lui de către Duhul Sfânt.“ *Cf.* P. GÉHIN, *Introduction,* p. 25.

[46] *Cf.* Marcel RICHARD, „Florilèges spirituels grecs“, *DS* 5, 475-510.

Importanţa mărturiei acestor *Florilegii* pentru problema titlului este multiplă. În primul rând, ele ne furnizează un alt titlu sub care era cunoscută lucrarea noastră în Palestina secolului al VIII-lea, iar faptul că denumirea ἐκ τῶν Εὐαγρίου μαθημάτων apare de două ori sub această formă în *Florilegii* elimină bănuiala că μαθημάτων ar fi o alterare a lui μαθητῶν. În al doilea rând, trimiterea precisă la „capul 315 din învăţăturile lui Evagrie" ne face să credem că autorul *Florilegiilor* a avut în faţă nu extrase din opera originală, ci tocmai lucrarea întreagă și, de aceea, s-a arătat grijuliu să citeze titlul original și structura numerică primară. În al treilea rând, *Florilegiile* ne dau o preţioasă indicaţie privind caracterul selectiv al colecţiei de care dispunem în manuscrisul *Benaki*, iar în al patrulea rând, numerotaţia arată că scrierea nu era organizată sub formă de centurii, cum erau *Capetele gnostice* ale lui Evagrie. Totodată, capul 315, citat în *Florilegii*, corespunde capului 109 din manuscrisul *Benaki*, ceea ce înseamnă că numerotaţia colecţiei ateniene este artificială, după cum arată și concordanţa din ediţia critică[47].

Prin urmare, titlul pentru care m-am resemnat să optez, în cele din urmă, pentru prezenta versiune românească este *Capete filocalice*, exprimând forma și conţinutul operei. Însă autorii *Capetelor*, în presupusa lor calitate de ucenici ai lui Evagrie, au fost asumaţi, în toată cartea, cu ghilimele, reamintind, de fiecare dată, că e vorba de niște discipoli indirecţi, îndepărtaţi, și nu întru totul fideli ai lui Evagrie.

Încheiem studiul nostru, invitând cititorul să-și formeze o viziune sintetică asupra complexei problematici legate de raporturile dintre Avva Evagrie și așa-numiţii săi ucenici, privind imaginea de pe coperta volumului. Miniatura, reprodusă după un manuscris de secol XI, aflat în Biblioteca Academiei Române, pare să redea, prin atitudinea personajelor, tocmai acel hibrid alcătuit, în proporţii variabile, din admiraţie și rezervă critică, din receptare și reevaluare, care exprimă taina libertăţii personale a discipolilor și tinctureazā totodată raporturile, uneori contradictorii, dintre Evagrie și pretinșii săi ucenici. Astfel, în timp ce

---

[47] P. GÉHIN, „Table de concordance", 1, p. 297.

grupul acestora din urmă este în mod vădit scindat între atitudini divergente, care merg de la o ascultare pătrunsă de uimire și venerație, până la detașare critică și chiar șoapte răstălmăcitoare, Învățătorul, surprins de miniaturist într-o atitudine tihnită și senină, privește netulburat și intangibil spre înălțimi și zări numai de el pătrunse.

Ținând cont de toate aceste elemente, îi lăsăm cititorului bucuria de a înainta, pas cu pas, în citirea *Capetelor*, ajutat de notele finale, menite să lămurească anumiți termeni sau noțiuni filocalice și să le încadreze în tradiția duhovnicească, de la începuturi și, uneori, până în prezent. În acest fel, notele depășesc rolul unor simple explicații punctuale și urmăresc lărgirea orizontului de cuprindere al cititorului, invitat la o citire implicată, care să-l facă să surprindă dinamismul și unitatea tradiției filocalice, până astăzi. Acesta și este tâlcul prezenței, în notele și comentariile finale, a unor autori duhovnicești din zilele noastre, precum Sfântul Iosif Isihastul (†1959) sau Arhimandritul Emilianos Simonopetritul (†2019). Am încercat, în acest fel, să surprind devenirea diacronică a unor concepte filocalice, ajunse până la noi încărcate cu multiple straturi de sens, după aproape două milenii de întrebuințare în Biserică. În același timp, am urmărit evidențierea bogăției de teme filocalice a colecției ateniene, bogăție care, cu mult timp înaintea noastră, a reținut atenția unor Sfinți Părinți, făcând ca o parte considerabilă din colecție să treacă în moștenirea teologică perenă a tradiției patristice.

Cu aceste considerente, lăsăm textul original grec și traducerea lui în limba română, însoțită de notele finale, să-și întâmpine, după cincisprezece secole, cititorii, dintre care unii cu siguranță că l-au mai întâlnit deja, indirect și fragmentar, în alte scrieri patristice.

Ieromonah Agapie Corbu

BIBLIOGRAFIE

1. SIGLE ŞI ABREVIERI

a. COLECŢII

ΒΕΠΕΣ	Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικών Συγγραφέων, Ἔκδοσις τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος
DS	Dictionnaire de Spiritualité, Paris
ΕΠΕ	Ἕλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλισίας
EIBMBOR	Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române
EIBMO	Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă
FR	Filocalia românească
PG	Patrologia Graeca, (ed.) J. P. Migne, Paris
PL	Patrologia Latina, (ed.) J. P. Migne, Paris
PO	Patrologia Orientalis, (ed.) R. Graffin/F. Nau, Paris/Turnhout
PSB	Părinți și Scriitori Bisericești
SC	Sources Chretiénnes, Les Éditions du Cerf, Paris

b. SCRIERI EVAGRIENE[1]

Ant *Antireticul* [Frankenberg, Wilhelm, *Evagrius Ponticus*, Berlin, 1912, pp. 473-545]

[1] În cazul în care nu este menţionată nicio versiune în româneşte, traducerile îmi aparţin (Ierom. Agapie Corbu).

Cog *Despre gânduri* [Évagre le Pontique, *Sur les pensées*, editarea textului grec, introd., trad., note și index de Paul Géhin, *SC* 438, Ed. Cerf, Paris, 1998]

Disc *Ucenicii lui Evagrie* [Évagre le Pontique, *Chapitres des disciples d'Évagre*, ediția princeps a textului grec, introd., trad., note și index de Paul Géhin, *SC* 514, Ed. Cerf, Paris, 2007]

Ep *Epistole* [Frankenberg, Wilhelm, *Evagrius Ponticus*, Berlin, 1912, pp. 565-611; transcriere politonică în *ΒΕΠΕΣ*, vol. 79, Atena, 2000, pp. 192-237]

Ep fid *Epistula fidei* [*PG* 32, 245-268; *ΒΕΠΕΣ*, vol. 79, Atena, 2000, pp. 160-173; în limba română: Sfântul Vasile cel Mare, *Epistole*, *PSB* 3 (serie nouă), trad. rom. de pr. Teodor Bodogae, Ed. Basilica, Bucureşti, 2010, pp. 43-54]

Ep Mel *Epistola către Melania* [Frankenberg, Wilhelm, *Evagrius Ponticus*, Berlin, 1912, pp. 613-619; transcriere politonică în *ΒΕΠΕΣ*, vol. 79, Atena, 2000, pp. 152-159; în limba română: Bunge, Ieromonah Gabriel, *Evagrie Ponticul. O introducere*, trad. rom. de diac. Ioan I. Ică jr., Ed. Deisis, Sibiu, 1999, pp. 215-239]

Eul *Tratatul către Evloghie* [Évagre le Pontique, *À Euloge, Des vices opposés aux vertus*, editarea textului grec, introd., trad., note și index de Charles-Antoine Fogielman, *SC* 591, Ed. Cerf, Paris, 2017]

Gn *Gnosticul* [Évagre le Pontique, *Le Gnostique*, ediția critică a fragmentelor grecești, trad. și comentariu de Antoine Guillaumont și Claire Guillaumont, *SC* 356, Ed. Cerf, Paris, 1989]

in Eccl *Scolii la Ecclesiast* [Évagre le Pontique, *Scholies à L'Ecclésiaste*, ediția princeps a textului grec, introd., trad., note și index de Paul Géhin, *SC* 397, Ed. Cerf, Paris, 1993; în limba română: Evagrie Ponticul, *Scolii la Pilde şi Ecclesiast*, trad. rom. de ierom. Agapie Corbu, EIBMO, Bucureşti, 2017, pp. 183-219]

in Prov *Scolii la Pilde* [Évagre le Pontique, *Scholies aux Proverbes*, introd., text critic, trad., note și index de Paul Géhin, *SC* 340, Ed. Cerf, Paris, 1987; în limba română: Evagrie Ponticul, *Scolii la Pilde şi Ecclesiast*, trad. rom. de ierom. Agapie Corbu, EIBMO, Bucureşti, 2017, pp. 59-180]

in Ps *Scolii la Psalmi* [*ΒΕΠΕΣ*, vol. 80, Atena, 2002, pp. 11-351]

KG *Capete gnostice* [Frankenberg, Wilhelm, *Evagrius Ponticus*, Berlin, 1912, pp. 49-423; cu transcriere politonică în *ΒΕΠΕΣ*, vol. 78, Atena, 2002, pp. 86-136]

O cog Despre cele opt *gânduri* [*PG* 79, 1145-1164]

Or *Despre rugăciune* [Évagre le Pontique, *Sur la prière*, editarea textului grec, introd., trad., note și index de Paul Géhin, *SC* 589, Ed. Cerf, Paris, 2017]

Paren *Pareneză monahală* [Frankenberg, Wilhelm, *Evagrius Ponticus*, Berlin, 1912, pp. 559-563; cu transcriere politonică în *ΒΕΠΕΣ*, vol. 79, Atena, 2000, pp. 179-183]

Pr *Făptuitorul* [Évagre le Pontique, *Traité pratique ou Le Moine*, vol. I-II, editarea critică a textului grec, trad. și comentariu de Antoine Guillaumont și Claire Guillaumont, *SC* 170-171, Ed. Cerf, Paris, 1970-1971.]

Rer mon Schiță monahicească [*PG* 40, 1252-1264]

Sk *Skemmata* [Frankenberg, Wilhelm, *Evagrius Ponticus*, Berlin, 1912, pp. 423-471; transcrierea politonică şi fragmente noi în *ΒΕΠΕΣ*, vol. 78, Atena, 2002, pp. 146-151]

VE *Viaţa coptă a lui Evagrie* [Bunge, Ieromonah Gabriel, *Evagrie Ponticul. O introducere*, trad. rom. de diac. Ioan I. Ică jr., Ed. Deisis, Sibiu, 1999, pp. 179-192]

Vit *Despre răutăţile opuse virtuților* [Évagre le Pontique, *À Euloge, Des vices opposés aux vertus*, editarea textului grec, introd., trad., note și index de Charles-Antoine Fogielman, *SC* 591, Ed. Cerf, Paris, 2017]

33 capete [*PG* 40, 1264-1268]

2. IZVOARE

Antonie, *Ep* = Sfântul Antonie cel Mare, *Epistole*, trad. rom. de diac. Ioan I. Ică jr., în Bunge, Schiarhimandrit Gabriel, *Rugăciunea în Duh și Adevăr*, trad. rom. de Maria-Cornelia și diac. Ioan I. Ică jr., Ed. Deisis, Sibiu, 2015, pp. 551-580.

*** *Apoftegmele Părinților* sau *Patericul*, *PG* 65; în limba română: *Patericul*, Ed. Episcopiei Ortodoxe Române, Alba Iulia, 1990.

ARISTOTEL, *Categorii*, în *Organon*, vol. I, trad. rom. de Mircea Florian, Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1957, pp. 119-191.

ARISTOTEL, *Despre suflet*, trad. rom. de Alexander Baumgarten, Ed. Humanitas, Bucureşti, 2005.

ARISTOTEL, *Etica nicomahică*, trad. rom. de Stella Petecel, Ed. Iri, București, 1998.

ARISTOTEL, *Metafizica*, trad. rom. de Andrei Cornea, Ed. Humanitas, Bucureşti, 2007[2].

ARISTOTEL, *Topica*, în *Organon*, vol. IV, trad. rom. de Mircea Florian, Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1963, pp. 3-258.

AUGUSTIN, *De Trinitate*, *PL* 42, 819-1098.

AUGUSTIN, *In Ioanem Evangelium tractatus* CXXIV, *PL* 35, 1370-1975.

BARSANUPHE ET JEAN DE GAZA, *Correspondance. Vol II. Aux cénobites (Lettres 399-616)*, *SC* 451, text critic, note și index de F. Neyt și Paula de Angelis-Noah, cu trad. de L. Regnault, Ed. Cerf, Paris, 2001; în limba română: Sfinții VARSANUFIE ŞI IOAN, *Scrisori duhovnicești*, *FR* 11, trad. rom. de pr. prof. dr. Dumitru Stăniloae, Ed. Humanitas, București, 2009.

CABASILA, *Viaţa în Hristos* = NICOLAS CABASILAS, *La vie en Christ*, vol. I-II, introd., text critic, trad. și adnotări de Marie-Hélène Congourdeau, *SC* 355; 361, Ed. Cerf, Paris, 1989, 1990; în limba română: Sfântul NICOLAE CABASILA, *Despre viaţa în Hristos*, trad. rom. şi note de pr. prof. Teodor Bodogae, EIBMO, Bucureşti, 2014.

CALIST A, *Meşteşugul* = Sfântul CALIST ANGELICUDE, *Meșteșugul liniștirii*, *FR* 8, trad. rom. de pr. prof. dr. D. Stăniloae, EIBMBOR, București, 1979.

CASIAN, *Despre mânie* = Sfântul IOAN CASIAN, *Despre mânie*, în: *Despre cele opt gânduri ale răutăţii, FR* 1, trad. rom. de pr. prof. dr. D. Stăniloae, EIBMBOR, București, 2008.

CLEMENT, *Stromate* = CLEMENT ALEXANDRINUL, *Stromatele*, *PSB* 5, trad. rom. de pr. D. Fecioru, EIBMBOR, București, 1982.

DAMASCHIN, *Dogmatica* = Sfântul IOAN DAMASCHIN, *Dogmatica*, trad. rom. de pr. prof. Dumitru Fecioru, EIBMBOR, București, 2005.

DIADOH, *KG* = Diadoque de Photicé, *Oeuvres spirituelles*, introd., text critic, trad. și note de Édouard des Places, *SC* 5 bis, Paris, 1955; în limba română: Sfântul DIADOH AL FOTICEII, *Capete gnostice*, *FR* 1, trad. rom. de pr. prof. dr. D. Stăniloae, EIBMBOR, București, 2008.

DIONISIE, *ND* = Sfântul DIONISIE AREOPAGITUL, *Despre numele divine*, trad. rom.

de pr. D. Stăniloae, Ed. Paideia, 1996.

DOROTEI, *Învățături* = Avva DOROTEI, *Felurite învățături*, *FR* 9, trad. rom. de pr. prof. dr. D. Stăniloae, EIBMBOR, București, 1980.

EMILIANOS, *Isaia* = Arhimandrit EMILIANOS SIMONOPETRITUL, *Tâlcuire la Avva Isaia*, trad. rom. de ierom. Agapie Corbu, Ed. Sf. Nectarie, Arad, 2013.

EMILIANOS, *Isihie* = Arhimandrit EMILIANOS SIMONOPETRITUL, *Tâlcuire la Sfântul Isihie*, trad. rom. de ierom. Agapie Corbu, Ed. Sf. Nectarie, Arad, 2008.

EMILIANOS, *Maxim* = Arhimandrit EMILIANOS SIMONOPETRITUL, *Tâlcuire la Sfântul Maxim Mărturisitorul*, trad. rom. de ierom. Agapie Corbu, Ed. Sf. Nectarie, Arad, 2017.

EPICTET, *Manualul* = *Epicteti dissertationes ab Arriano digestae: accedunt fragmenta, Enchiridion ex recensione Schweighaeuseri, gnomologiorum Epicteteorum reliquiae*, H. Schenkl (ed.), Leipzig, 1894; în limba română: Epictet, *Manualul*, trad., note și indice de nume de Ioana Costa, Ed. Seneca, București, 2015.

EPIFANIE, *Ancoratus* = EPIFANIE AL SALAMINEI, *Ancoratus* (ediţie bilingvă), trad. rom. şi note de Oana Coman, Ed. Polirom, Iaşi, 2007.

*** *ΦΙΛΟΚΑΛΙΑ ΤΩΝ ΙΕΡΟΝ ΝΗΠΤΙΚΩΝ*, vol. 1-5, Ed. Aster, Atena, 1957-1986.

FILOTEI, *Capete* = FILOTEI SINAITUL, *Capete despre trezvie*, *FR* 4, trad. rom. de pr. prof. dr. D. Stăniloae, Ed. Harisma, București, 1994.

Fragmentele stoicilor vechi = XXX, *Fragmentele stoicilor vechi*. *Zenon şi discipolii lui Zenon* (vol. I), ediţie bilingvă, (ed.) Hans von Arnim, trad. rom. şi note de Filotheia Boghiu şi Cristian Bejan, Ed. Humanitas, Bucureşti, 2016.

GRIGORIE CEL MARE, *Moralia in Iob*, *PL* 75-76.

GRIGORIE DE NYSSA, *CC* = Sfântul GRIGORIE DE NYSSA, *Tâlcuire amănunţită la Cântarea Cântărilor*, *PSB* 29, trad. rom. de pr. prof. D. Stăniloae, EIBMBOR, Bucureşti, 1982.

GRIGORIE DE NYSSA, *DF* = Sfântul GRIGORIE DE NYSSA, *Despre fericiri*, *PSB* 29, trad. rom. de pr. prof. D. Stăniloae, EIBMBOR, Bucureşti, 1982.

GRIGORIE SINAITUL, *Învăţătură precisă* = Sfântul GRIGORIE SINAITUL, *Învăţătură precisă despre liniştire şi rugăciune, despre semnele harului şi ale amăgirii*, *FR* 7, trad. rom. de pr. prof. dr. D. Stăniloae, EIBMBOR, București, 1977.

HESIOD, *Munci şi zile*, trad. rom. de Ştefan Bezdechi, Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1957.

IERONIM, *Ep* = IERONIM, *Epistole*, *PL* 22, 325-1224.

IOAN CARPATIUL, *Capete* = Sfântul IOAN CARPATIUL, *O sută de capete mângâietoare, către monahii din India care i-au scris lui*, *FR* 4, trad. rom. de pr. prof. dr. D. Stăniloae, Ed. Harisma, București, 1994.

IOSIF HAZZAYA, *Epistola* = Avva IOSIF HAZZAYA, *Epistola despre etapele vieţii monahale*, în Avva Iosif Hazzaya – Văzătorul de Dumnezeu, *Scrieri duhovniceşti*, trad. rom. de ierom. Agapie Corbu, Ed. Sf. Nectarie, Arad, 2019.

IOSIF ISIHASTUL, *Mărturii* = Gheron IOSIF ISIHASTUL, *Mărturii din viaţa monahală*, trad. rom. de pr. prof. dr. Constantin Coman, Ed. Bizantină, Bucureşti, 2003[2].

ISAAC, *CA* = ΙΣΑΑΚ ΤΟΥ ΣΥΡΟΥ, *Λόγοι Ἀσκητικοί*, ediţie critică a textului grec, confruntat cu originalul siriac, (ed.) Marcel Pirard, Sfânta Mănăstire Iviron, Sfântul Munte, 2012; în limba română: Sfântul ISAAC SIRUL, *Cuvinte ascetice*, *FR* 10, trad. rom. de pr. prof. dr. D. Stăniloae, EIBMBOR, București, 1981.

ISAAC, *KG* = Sfântul ISAAC SIRUL, *Capete gnostice*, în Sfântul ISAAC SIRUL, *Cuvinte către singuratici*, Partea a II-a, trad. rom. de diac. Ioan I. Ică jr., Deisis, Sibiu, 2003.

ISIHIE, *DT* = Sfântul ISIHIE SINAITUL, *Cuvânt despre trezvie și virtute*, *FR* 4, trad. rom. de pr. prof. dr. D. Stăniloae, Ed. Harisma, București, 1994.

MARCU ASCETUL, *DB* = Marc le Moine, *Traités*, vol. I, introd., text critic, trad., note și index de Georges-Matthieu de Durant, *SC* 445, Paris, 2000; în limba română: Sfântul MARCU ASCETUL, *Despre Botez*, *FR* 1, trad. rom. de pr. prof. dr. D. Stăniloae, EIBMBOR, București, 2008.

MARCU ASCETUL, *LD* = Marc le Moine, *Traités*, vol. I, introd., text critic, trad., note și index de Georges-Matthieu de Durant, *SC* 445, Paris, 2000; în limba română: Sfântul MARCU ASCETUL, *Despre legea duhovnicească în 200 de capete*, *FR* 1, trad. rom. de pr. prof. dr. D. Stăniloae, EIBMBOR, București, 2008.

MAXIM, *Ambigua* = Sfântul MAXIM MĂRTURISITORUL, *Ambigua*, trad. rom. de pr. prof. dr. D. Stăniloae, EIBMBOR, București, 2006.

MAXIM, *CD* = MASSIMO CONFESSORE, *Capitoli sulla carità*, ediție critică cu

introd., trad. și note de Aldo Ceresa-Gastaldo, Ed. Studium, Roma, 1963; în limba română: Sfântul Maxim Mărturisitorul, *Capete despre dragoste*, *FR* 2, trad. rom. de pr. prof. dr. D. Stăniloae, EIBMBOR, București, 2008.

Maxim, *CT* = Sfântul Maxim Mărturisitorul, *Capete teologice*, *FR* 2, trad. rom. de pr. prof. dr. D. Stăniloae, EIBMBOR, București, 2008.

Maxim, *Talasie* = Maxime le Confesseur, *Questions à Thalassios*, vol. I-II, trad. de Françoise Vinel, *SC* 529, 554, Paris, 2010, 2012; în limba română: Sfântul Maxim Mărturisitorul, *Răspunsuri către Talasie*, *FR* 3, trad. rom. de pr. prof. dr. D. Stăniloae, Ed. Humanitas, București, 1999.

Nichita, *Capete* = Sfântul Nichita Stithatul, *Capete despre* făptuire, despre fire şi despre cunoştinţă, *FR* 6, trad. rom. de pr. prof. dr. D. Stăniloae, Ed. Humanitas, București, 1997.

Nicodim, *Paza* = Sfântul Nicodim Aghioritul, *Paza celor cinci simţuri*, trad. rom. de arhim. Dometian, transliterată şi diortosită de ierod. Ambrozie Botez şi Bogdan Pârâială, Ed. Bunavestire, Bacău, 2001.

Paladie, *HL* = Palladio, *La Storia lausiaca,* text critic de G.J.M. Bartelink, Fondazione Lorenzo Valla, 1974; în limba română: Paladie, *Istoria lausiacă*, trad. rom. de pr. prof. dr. D. Stăniloae, EIBMBOR, București, 1993.

Palama, *Capitole* = Sfântul Grigorie Palama, *Capitole despre rugăciune și curăția inimii*, în Sfântul Grigorie Palama, *Scrieri II*, trad. rom. de diac. Ioan I. Ică jr., Deisis, Sibiu, 2005.

Palama, Împărtăşirea dumnezeiască = ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *ΛΟΓΟΙ ΥΠΕΡ ΤΟΝ ΙΕΡΩΣ ΗΣΥΧΑΖΟΝΤΩΝ*, în: *ΑΠΑΝΤΑ ΤΑ ΕΡΓΑ* 2, *ΕΠΕ*, vol. 54, Tesalonic, 1982; în limba română: Sfântul Grigorie Palama, *Despre împărtăşirea dumnezeiască şi îndumnezeitoare sau despre simplitatea dumnezeiască şi mai presus de fire*, *FR* 7, trad. rom. de pr. prof. dr. D. Stăniloae, EIBMBOR, București, 1977.

Palama, *În apărarea* = ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *ΛΟΓΟΙ ΥΠΕΡ ΤΟΝ ΙΕΡΩΣ ΗΣΥΧΑΖΟΝΤΩΝ*, în: *ΑΠΑΝΤΑ ΤΑ ΕΡΓΑ* 2, *ΕΠΕ*, vol. 54, Tesalonic, 1982; în limba română: Sfântul Grigorie Palama, În apărarea celor ce se liniştesc în chip sfânt, în: Sfântul Grigorie Palama, *Opere complete*, vol. III-IV, trad. rom. de diac. Cornel Coman, Ed. Gândul Aprins, Bucureşti, 2015-2016.

PALAMA, *Omilii* = ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *ΟΜΙΛΙΕΣ* (ΜΓ-ΞΙ), în: *ΑΠΑΝΤΑ ΤΑ ΕΡΓΑ* 11, *ΕΠΕ*, vol. 79, Tesalonic, 1986; în limba română: Sfântul GRIGORIE PALAMA*, Omilii*, vol. 1-3, trad. rom. de Constantin Daniel şi Laura Pătraşcu (vol. 1), Parascheva Grigoriu (vol. 2 şi 3), Ed. Anastasia, Bucureşti, 2000 (vol. 1), 2004 (vol. 2), 2007 (vol. 3).

PALAMA, *Xenia* = Sfântul GRIGORIE PALAMA, *Despre patimi, virtuți și răgazul minții către Xenia*, în *Sfântul Grigorie Palama, Scrieri II*, trad. rom. de diac. Ioan I. Ică jr., Ed. Deisis, Sibiu, 2005.

PALAMAS, Saint Gregory, *The One Hundred and Fifty Chapters*, ediție critică, trad. și studiu introd. de Robert E. Sinkewicz, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto, 1988; în limba română: Sfântul GRIGORIE PALAMA*, 150 de capete despre cunoștința naturală, despre cunoașterea lui Dumnezeu, despre viața morală și despre făptuire*, *FR* 7, trad. rom. de pr. prof. dr. D. Stăniloae, EIBMBOR, București, 1977.

PLATON, *Banchetul*, trad. rom. de Petru Creția, Ed. Humanitas, București, 2006[2].

PLATON, *Lysis*, trad. rom. de Constantin Noica în PLATON, *Opere*, vol. II, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1976.

PLATON, *Phaidon*, trad. rom. de Petru Creţia, Ed. Humanitas, Bucureşti, 2006[2].

PLATON, *Phaidros*, trad. rom. de Gabriel Liiceanu, Ed. Humanitas, Bucureşti, 2006[2].

SCARA = Sfântul IOAN SCĂRARUL, *Scara*, *FR* 9, trad. rom. de pr. prof. dr. D. Stăniloae, EIBMBOR, București, 1980.

SIMEON METAFRASTUL, *Parafraza* = Sfântul SIMEON METAFRASTUL, *Parafrază la cele 50 de Omilii duhovniceşti ale Sfântului Macarie Egipteanul*, *FR* 5, trad. rom. de pr. prof. dr. D. Stăniloae, Ed. Harisma, București, 1995.

SIMEON NOUL TEOLOG, *Capete* = Sfântul SIMEON NOUL TEOLOG, *Capete teologice şi practice*, *FR* 6, trad. rom. de pr. prof. dr. D. Stăniloae, Ed. Humanitas, București, 1997.

SOCRATE, *HE* = SOCRATE DE CONSTANTINOPLE, *Histoire ecclésiastique* (IV-VI), *SC* 505, Ed. Cerf, Paris, 2006.

TEODOR AL EDESSEI, *Capete* = Sfântul TEODOR AL EDESSEI, *Capete foarte folositoare*, *FR* 4, trad. rom. de pr. prof. dr. D. Stăniloae, Ed. Harisma, București, 1994.

3. LITERATURĂ SECUNDARĂ

BALTHASAR, *Metaphysik* = BALTHASAR, Hans Urs von, „Metaphysik und Mystik des Evagrius Ponticus“, în *Zeitschrift für Aszese und Mystik*, 14 (1939), pp. 31-47.

BANEV, Krastu, *Theophilus of Alexandria and the First Origenist Controversy. Rhetoric and Power*, Oxford University Press, 2015.

BORELLA, *Gnose* = BORELLA, Jean, *Problèmes de gnose*, Ed. Harmattan, Paris, 2007.

BOUSSET, *Apophthegmata* = BOUSSET, Wilhelm, *Apophthegmata. Studien zur Geschichte des ältesten Mönchtums. Aus dem Nachluss hg.*, Tübingen, 1923.

BOUYER, Louis, „Gnôsis: le sens orthodoxe de l’expression jusqu’aux Pères alexandrines“, în: *Journal of Theological Studies*, IV (1953), 2, pp. 118-203.

BUNGE, Gabriel, „Encore une fois: Hénade ou Monade? Au sujet de deux notions-clés de la terminologie technique de l’Évagre le Pontique“, în: *Adamantius*, 15 (2009), pp. 9-42.

BUNGE, Gabriel, *Evagrie Ponticul. O introducere*, trad. rom. de diac. Ioan Ică jr., Ed. Deisis, Sibiu, 1999.

BUNGE, *Chapitres* = BUNGE, Arhimandrit Gabriel, „*Les Chapitres des disciples d’Évagre* – un précieux témoin de la postérité de la pensée d’ Évagre le Pontique au Ve siècle“ (59 p., în manuscris).

BUNGE, Gabriel, „Évagre le Pontique fut-il un condisciple de saint Jean Chrysostome?“, în *Irénikon*, 3 (2018), pp. 163-183; 323-345.

BUNGE, Gabriel, *Părintele duhovnicesc şi gnoza creştină*, trad. rom. de diac. Ioan I. Ică jr., Ed. Deisis, Sibiu, 2000.

BUNGE, *Rugăciunea* = BUNGE, Schiarhimandrit Gabriel, *Rugăciunea în Duh și Adevăr*, trad. rom. de Maria-Cornelia și diac. Ioan I. Ică jr., Ed. Deisis, Sibiu, 2015.

CASIDAY, Augustine M., *Evagrius Ponticus*, Routledge, London and New York, 2006.

CASIDAY, Augustine M., „Gabriel Bunge and the Study of Evagrius Ponticus“, în: *St. Vladimir’s Theological Quarterly*, 48 (2004), 2, pp. 249-297.

CASIDAY, Augustine M., „On Heresy in Modern Patristic Scholarship: the case of Evagrius Ponticus“, în: *Heythrop Journal*, LIII (2012), pp. 241-252.

Casiday, Augustine M., *Reconstructing the theology of Evagrius Ponticus*, Cambridge University Press, New York, 2013.

Corrigan, Kevin, *Evagrius and Gregory. Mind, Soul and Body in the 4th Century*, Ashgate, 2009.

Crainic, Nichifor, *Cursurile de mistică*, Ed. Deisis, Sibiu, 2010.

Driscoll, Jeremy, *Evagrius Ponticus: „Ad Monachos" (translation and commentary)*, The Newman Press, New York, 2003.

*** *Evagrius and His Legacy*, (ed.) Kalvesmaky, Joel, Young, Robin Darling, University of Notre Dame, Indiana, 2016.

Furrer-Pilliod, Christiane, *ΟΡΟΙ ΚΑΙ ΥΠΟΓΡΑΦΑΙ – Collections alphabétiques des définitions profanes et sacrées*, Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, 2000.

Guillaumont, Antoine, „La vision de l'intellect par lui-même dans la mystique évagrienne", în: *Mélanges de l'Université Saint-Joseph*, vol. 50, Beirut, 1984, pp. 255-262.

Guillaumont, Antoine, *Les Képhalaia Gnostica d'Évagre le Pontique et l'histoire de l'origénisme chez les grecs et chez les syriens, coll. Patristica Sorbonensia* 5, Paris, Seuil, 1962.

Guillaumont, Antoine, „Les six centuries des «Képhalaia Gnostica» d'Évagre le Pontique", *PO* 28, fasc.1, Paris, 1958.

Guillaumont, Antoine, *Un philosophe au désert – Évagre le Pontique*, Ed. J. Vrin, Paris, 2009.

Hadot, Pierre, *Exerciţii spirituale şi filosofie antică*, trad. rom. de pr. Constantin Jinga, Ed. Sf. Nectarie, Arad, 2015.

Hausherr, *Leçons* = Hausherr, Irenée, *Les leçons d'un contemplatif*, Ed. Beauchesne, Paris, 1960.

Hefele, *Histoire* = Hefele, Karl Joseph von, *Histoire des Conciles d'après les documents originaux*, vol. II, 2, Letouzey et Ané, Paris, 1908.

Hombergen, Daniël, *The Second Origenist Controversy, coll. Studia Anselmiana* 132, Roma, 2001.

Larchet, *Maxim* = Larchet, Jean-Claude, *Introducere în teologia Sfântului Maxim Mărturisitorul*, trad. rom. de Marinela Bojin, Ed. Doxologia, Iaşi, 2013.

Larchet, *Teologia* = Larchet, Jean-Claude, *Teologia energiilor dumnezeieşti*, trad. rom. de Marinela Bojin, Ed. Basilica, Bucureşti, 2016.

Muyldermans, *Evagriana* = Muyldermans, Joseph, *Evagriana*, în: *Le Muséon*, 44, cu completări din: *Nouveaux fragments grecs inédits*, Paris, 1931.

Paramelle, Joseph, „Chapitres des disciples d'Évagre dans un manuscrit grec du Musée Bénaki d'Athènes", în: *Parole de l'Orient*, 6-7, 1978, pp. 101-113.

Richard, Marcel, „Florilèges spirituels grecs", în: *DS* 5, 475-510.

Romanides, *Dogmatica* = Romanides, Pr. Ioannis, *Dogmatica patristică ortodoxă. O expunere concisă*, trad. rom. de Dragoş Dâscă, Ed. Ecclesiast, Sibiu, 2010.

Romanides, *Teologia* = Romanides, Prot. prof. univ. dr. Ioannis, *Teologia patristică*, trad. rom. de pr. dr. Gabriel Mândrilă, Ed. Metafraze, Bucureşti, 2011.

Romanides, *Texte* = Ρωμανιδου, Ἰωάννου Σ., *Κείμενα Δογματικῆς και Συμβολικῆς Θεολογίας τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, vol. 2, Ed. P. S. Pournara, Tesalonic, 2009.

Steiner, George, *După Babel. Aspecte ale limbii şi traducerii*, trad. rom. de V. Negoiță şi Şt. Avădanei, Ed. Univers, Bucureşti, 1983.

Zöckler, *Evagrius* = Zöckler, Otto, *Evagrius Pontikus. Seine Stellung in der altchristlichen Literatur - und Dogmengeschichten*, München, 1893.

4. INSTRUMENTE DE LUCRU

Βρεττος, Λάμπρος Σ., *Λεξικό Τελετών, Εορτών και Αγώνων των αρχαίων Ελλήνων*, Ed. Konidare, Atena, 2008.

Chantraine, Pierre, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, Ed. Klincksieck, Paris, 1999.

Δημητρακου, Δημήτριος, Μέγα Λεξικὸν ὅλης τῆς Ἑλληνικῆς γλῶσσης, vol. 1-9, Atena, 1954-1958.

Georgescu, Constantin, Georgescu, Simona, Georgescu, Theodor, *Dicționar grec-român*, Ed. Nemira, Bucureşti, 2012-2015.

Lampe, Geoffrey William Hugo, *A Patristic Greek Lexicon*, Clarendon Press, Oxford, 2010.

*** Λεξικο Σουΐδα, Ed. Thyrathen, Atena, 2002.

Liddell, Henry G., Scott, Robert, Jones, Henry S., *A Greek-English Lexicon with a Revised Supplement*, Clarendon Press, Oxford, 1996.

Montanari, Franco, *ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΛΕΧΙΚΟ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ*, Ed. Dim. N. Papadima, Atena, 2016.

NOTĂ ASUPRA EDIŢIEI

Traducerea a fost realizată după textul critic grecesc, editat de Paul Géhin în volumul *Chapitres des disciples d'Évagre*, colecţia *Sources chrétiennes*, la editura pariziană *Le Cerf* (Paris, 2007). Suntem recunoscători domnului Paul Géhin și editurii *Le Cerf* pentru bunăvoința cu care ne-au oferit, în format electronic, textul original grecesc, precum și dreptul de a-l reproduce în ediţia de faţă. Textul reprezintă unica variantă cunoscută azi a colecţiei de *Capete ale „ucenicilor" lui Evagrie*, cum este numită în manuscrisul atenian *Benaki 72*.

De-a lungul traducerii, am încercat să respect, pe cât a fost cu putinţă, principiul parităţii lingvistice și să menţin traducerea în registrul terminologic filocalic îndătinat în limba română, evitând atât neologismele inutile, cât și arhaismele ininteligibile şi termenii desueţi.

La lămurirea unor probleme de vocabular tehnic și a implicaţiilor lor în gândirea filozofică antică târzie m-au ajutat discuţiile de specialitate cu domnul profesor Claudiu Mesaroș (Facultatea de Filosofie a Universităţii de Vest din Timișoara), iar în cursul traducerii am avut prilejul să discut unele variante cu doamna profesor Maria-Luiza Oancea (Facultatea de Limbi Clasice a Universităţii din București), care a și revăzut cu multă bunăvoinţă și competenţă varianta finală a versiunii românești. Nu-l uit nici pe tânărul clasicist și teolog Nicolae Coșofreţ, care a parcurs de mai multe ori textul brut și a făcut observaţii pertinente. Tuturor ţin să le mulţumesc.

Viziunea de ansamblu asupra acestui text monahal timpuriu și liniile structurale ale notelor și comentariilor au suferit mai multe modificări odată cu înaintarea în traducere, cu şlefuirea ei și cu redactarea notelor. Însă perspectiva finală, aceea pe care cititorul o va descoperi parcurgând cartea, se datorează discuţiilor îndelungi, tihnite și amănunţite – contrapunct diurn (și, de ce nu, rezultat?) al privegherilor de noapte – purtate în isihia Alpilor elveţieni cu Părintele Gabriel Bunge în jurul tematicii duhovnicești și teologice a *Capetelor* din manuscrisul *Benaki*.

Părintelui Gabriel, așadar, îi închin acest volum, ca reflex al prieteniei nobile și elevate duhovnicește pe care mi-a arătat-o, volum apărut în anul în care Părintele pășește, senin şi luminos, în cel de-al optulea deceniu al vieţii, de-a lungul căreia a ilustrat rarisima îngemănare dintre erudiţie și duhovnicie.

Ieromonah Agapie Corbu

Intervenţiile editorului în textul grec sunt marcate după cum urmează:

<…> – lacună

[ ] – cuvânt sau grup de cuvinte din Manuscrisul Benaki considerat interpolat sau de prisos

< > – cuvânt sau grup de cuvinte absente din manuscris, dar completat graţie unui text paralel grec sau siriac.

Sistemul trimiterilor patristice din interiorul textului

1. Referinţele patristice de pe pagina din stânga, de la sfârșitul fiecărui cap grecesc, trimit la:

- *Capetele* cu conţinut asemănător din colecţia *Benaki*;
- scrierile evagriene care conţin aluzii sau idei complementare;
- *Capetele despre dragoste* ale Sfântului Maxim Mărturisitorul, care preiau sau prelucrează textul respectivului cap;

- texte ale Sfântului Isaac Sirul, care utilizează sau citează respectivul cap, nesemnalate în ediţia critică.

2. Referinţele patristice de pe pagina din dreapta, din dreapta textului românesc, semnalează:

- citări literale din scrierile Avvei Evagrie Ponticul;
- citări literale, parţiale sau integrale ale respectivului cap în *Capetele despre dragoste* ale Sfântului Maxim Mărturisitorul;

3. Prescurtările folosite la sistemul de trimiteri patristice se găsesc în cadrul *Bibliografiei*.

Folosirea indicilor

Asteriscul (*) semnalează o citare completă, și nu o simplă aluzie;
Citatele și aluziile biblice sunt indicate pe pagina din stânga, în marginea textului grec;
Numerotarea rândurilor capetelor grecești corespunde, cu aproximaţie, celei din ediţia critică;
Indicii trimit la numărul *Capetelor* din colecţia *Benaki*.

UCENICII LUI EVAGRIE

CAPETE FILOCALICE

I. CAPITA COLLECTIONIS ATHENIENSIS

Κεφάλαια τῶν μαθητῶν τοῦ Εὐαγρίου

α΄

Ὁ ἰατρὸς ἅμα ἰατρός, ἅμα ἔχει τὴν ἰατρικήν· καὶ μὴ ἐνεργῶν δὲ λέγεται πρῶτον ἀπ᾽ αὐτῆς· πρῶτον γὰρ τέμνει καὶ δεύτερον θεραπεύει. Ἐπὶ θεοῦ ὁμοίως· πρῶτον ‹…› Ἐπιτηδειότητες ἰατρικαὶ ποιότητές εἰσιν νοεραί, αἱ δὲ ποιότητες ἐν τοῖς ἀσωμάτοις εἰσίν, ὁ δὲ θεὸς ὑπὲρ τὸ ἀσώματόν ἐστιν.

Disc 31; *KG* II, 47; *Ep fid* 3, 3-4;

β΄

Ὅσα λέγεται εἶναι τὸν θεόν, τούτων τὰ μὲν κατ᾽ οὐσίαν, τὰ δὲ κατ᾽ ἐνέργειαν λέγεται εἶναι, ὡς μὲν πρὸς τὸν υἱὸν καὶ τὸ πνεῦμα ὁμοουσίως, ὡς δὲ πρὸς τὴν κτίσιν ἐνεργητικῶς, οἷον πατέρα, ἀρχήν, δημιουργόν, κριτήν, προνοητήν. Ἅμα δὲ τῷ ἐπινοηθῆναι θεόν, ἐπινοεῖται πατήρ, ‹ἀρχή›, δημιουργός, κριτής, προνοητής· οὐ μὴν δὲ δημιουργῶν ἢ κρίνων ἢ προνοῶν, τότε μόνον ἐπινοεῖται εἶναι· ἄναρχος γὰρ ὑπάρχει, οὐσιώδης γνῶσις ὑπάρχων, ὡς τὸ «ὁ
Ieş. 3, 14 ὢν ἀπέσταλκέ με», καὶ τὸ «ἀπὸ τοῦ αἰῶνος καὶ ἕως τοῦ αἰῶνος
Ps. 89, 2 σὺ εἶ», καὶ τὰ ὅμοια.

S 8 *in Ps* 138, 16; *Ep Mel* 31

I. CAPETELE DIN COLECȚIA ATENIANĂ

Capete ale *ucenicilor* lui Evagrie

1

Medicul, odată cu faptul că e medic, are și știința medicală. Chiar dacă nu lucrează, își ia numele în primul rând de la aceasta, pentru că mai întâi taie și, apoi, vindecă. Despre Dumnezeu la fel: întâi ‹···›. Aptitudinile medicale sunt însușiri intelectuale[1], însă însușirile se află în cele netrupești, în timp ce Dumnezeu este deasupra a ceea ce e netrupesc.[2] MAXIM, *CD* IV, 8

2

Dintre cele despre care se spune că este Dumnezeu, unele se spun potrivit cu ființa, altele potrivit cu lucrarea Lui[3]. Privitor la Fiul și la Duhul, ele se spun în legătură cu deoființimea lor; în privința creației, ele se spun din perspectiva lucrării, ca de pildă că [Dumnezeu] e Tată, Început, Creator, Judecător, Proniator. (*KG* VI, 20) Atunci când El este gândit ca Dumnezeu, este gândit deopotrivă și ca Tată, Început, Creator, Judecător, Proniator[4]. Însă nu gândim că El este așa doar când creează sau judecă sau proniază, pentru că El este fără de început, fiind gnoza ființială[5], ca în: „Cel ce este m-a trimis“ și: „Din veac și până în veac ești Tu“ și cele asemenea.

γʹ

Τῷ πυρὶ ἅμα σύνεστι τὸ καίειν καὶ φωτίζειν καὶ ξηραίνειν, οὐ μὴν ἅμα ἐνεργεῖ τὰ πάντα· φωτίζει γὰρ καὶ ἀπὸ διαστήματος, καὶ οὐ καίει τὰ διεστηκότα.

δʹ

cf. Fc. 16; 21, 9-21; Gal. 4, 21-31; 4, 24; Ps. 113, 1; Is. 7, 14; cf. Iona 2; Zah. 11, 15; Am. 8, 2; Ier. 1, 11; Ier. 1, 13

Τὸ τῆς προφητείας εἶδος τετραχῶς γίνεται, οἷον· ἐν ἱστορίᾳ, ὡς τὸ ἐπὶ τοῦ Ἀβραάμ, «ἅτινά ἐστιν ἀλληγορούμενα», καὶ τὸ «ἐν ἐξόδῳ Ἰσραὴλ ἐξ Αἰγύπτου»· καὶ διὰ λόγου, ὡς τὸ «ἰδοὺ ἡ παρθένος ἐν γαστρὶ ἕξει» καὶ τὰ ἑξῆς· καὶ τρίτον τυπικῶς, ὡς τὸ Ἰωνᾶ καὶ τὸ «λάβε σεαυτῷ σκεύη ποιμένος ἀπείρου» καὶ τὰ ἑξῆς· καὶ τέταρτον δι᾽ αἰνιγμάτων, ὡς τὸ «τί σὺ ὁρᾷς; ὁ δὲ εἶπεν· ἄγγος ἰξευτοῦ», καὶ πάλιν ῥάβδον καρυΐνην καὶ λέβητα καὶ τὰ ἑξῆς. Θαύμασαι δὲ ὅτι πῶς ἐν τοῖς αἰσθητοῖς κεῖνται λόγοι μυστικοὶ περὶ πάντων.

S 11 *in Prov* 1, 17

εʹ

Ἐάν τις τῶν ἔξω εἴπῃ λόγον ἀληθῆ, μὴ θαυμάσῃς· ἢ γὰρ ἐκ τῶν φυσικῶν σπερμάτων ἐστὶν ἢ ἐξ ἀκοῆς τῶν ἁγίων ἢ ἐκ δαίμονος ἀκούσαντος· ἀκούουσι γὰρ πολλάκις τῶν ἁγίων διδασκόντων τοὺς ὑπ᾽ αὐτοὺς θεωρήματα πρακτικά.

Disc 7; 68; 149; 152; 178; *KG* VI, 37;

ϛʹ

Ὁ γνωστικὸς ἑαυτὸν δοκιμαζέτω, εἰ ἔστι κατὰ διάνοιαν αὐτοῦ πρῶτον μηδὲν ποιεῖν αἰσχρὸν μηδὲ λέγειν, δεύτερον μὴ μνησικακῆσαι τῷ ζημιώσαντι καὶ λυπήσαντι, καὶ τρίτον μὴ μνησικακῆσαι τῷ κακῶς αὐτὸν λέγοντι, καὶ τέταρτον εἰ χωρὶς νοημάτων καὶ θεωρημάτων προσεύχεται· τὸ πρῶτον τοῦ ἐπιθυμητικοῦ, τὸ

3

Împreună cu focul există și puterea de a arde, de a lumina și de a usca, chiar dacă nu le lucrează pe toate în același timp: căci [focul] luminează la distanță, dar nu arde ceea ce e departe.[6]

4

Prorocia se face în patru feluri, cum ar fi: în istorie – ca aceea privitoare la Avraam, „care [lucruri] sunt alegorice“, și „la ieșirea lui Israil din Egipt“; printr-un cuvânt – ca de pildă: „Iată, fecioara va lua în pântece“ și următoarele; în al treilea fel, în mod tipologic – ca și cu Iona, și cu versetul: „Ia-ți vase de păstor neiscusit“ și următoarele; iar în al patrulea fel, prin ghicituri – ca în versetul: „Ce vezi? Iar el a zis: Un coș de păsărar“ sau [în cuvintele] „toiag de nuc“, „căldare“ și cele următoare.[7] Mă minunez însă cum de în lucruri supuse simţurilor se află rațiuni tainice privitoare la toate.[8]

5

Dacă vreunul dintre cei din afară[9] spune un cuvânt adevărat, să nu te miri. Pentru că acest cuvânt provine fie din semințele naturale[10], fie din cele auzite de la sfinți, fie de la un demon care le-a auzit; fiindcă adeseori [demonii] trag cu urechea când sfinții îi învață contemplațiile făptuitoare[11] pe cei de sub povățuirea lor.[12]

Pr 79

6

Gnosticul[13] să se pună pe sine însuși la încercare[14]: mai întâi, dacă în cugetul său nu face sau spune ceva rușinos; în al doilea rând, dacă nu ține minte răul făcut de cel care l-a păgubit și l-a întristat; în al treilea rând, dacă nu poartă pică[15] celui care îl vorbește de rău; iar în al patrulea rând, dacă se roagă

NOTE ȘI COMENTARII

[1] Adjectivul νοερός, fiind un omonim, trebuie tradus în funcţie de context. În cazul de faţă, traducerea care se impune și pe care am adoptat-o în acest loc, deși inedită într-un text filocalic, este aceea de „intelectual“, și nu „inteligibil“ sau „duhovnicesc“, așa cum νοερός este tradus în majoritatea cazurilor. C I

[2] Învăţătura despre Sfânta Treime, din textul „ucenicilor“, lasă să se întrevadă un puternic fundal capadocian, intermediat, cel mai probabil, de învăţăturile Avvei Evagrie. Acesta afirmă adesea că Sfânta Treime este absolut transcendentă: „Sfânta Treime nu este gândită (οὐκ ἐλλογεῖται) în contemplarea celor sensibile și inteligibile, pentru că primele sunt stricăcioase, iar celelalte sunt schimbătoare, în timp ce gnoză fiinţială este numai Sfânta Treime“ (*KG* II, 47). Într-unul din *Capetele gnostice*, al cărui text grec a fost restituit de J. Muyldermans (*Evagriana*, pp. 59-69), Evagrie spune că „Dumnezeu este de faţă și pretutindeni și nicăieri. Pretutindeni, pentru că Se află în toate cele create, dar nicăieri, pentru că este altceva decât ele“ (*KG* I, 43). Aceste texte evagriene, precum

și altele în același registru teologic, sunt fundamentale pentru înţelegerea afirmaţiilor „ucenicilor“ din c. 1 și 2.

C 2 [3] Etimologic, ἐνέργεια provine din prepoziţia ἐν, „în“, şi substantivul ἔργον, „lucrare“, sensul fiind de „a lucra în mod nemijlocit“, în şi din interior. De obicei, ἐνέργεια este tradus în românește fie prin „energie“, evidenţiindu-se aspectul ontologic al termenului, fie prin „lucrare“, scoţându-se în relief caracterul lui personal. Textul nostru face o distincție între ființa și energiile sau lucrările lui Dumnezeu, precizare fundamentală în întreaga teologie patristică. Observaţia poate fi înţeleasă mai bine dacă e citită în continuarea c. 1, chiar prost conservat cum e. Prin urmare, când ne referim la ființa dumnezeiască, spunem că ea are o energie fiinţială simplă, dar care – cum arată Sfinții Grigorie Teologul, Ioan Damaschin și, mai ales, Grigorie Palama – se împarte în mod neîmpărțit ca energii sau lucrări dumnezeiești felurite. De aceea avem „felurimi de lucrări, dar același Dumnezeu este Cel care le lucrează pe toate în toți“ (1 Cor. 12, 4).

[4] Crearea lumii, Judecata, purtarea Sa de grijă sunt, cum arată c. 2, lucrări ale lui Dumnezeu, pe care El le-a pus și le pune în act atunci când vrea. Prin acestea, El vine în legătură nemijlocită cu lumea creată, dar rămâne mereu distinct de ea. Evagrie arată, în *S* 1 *in Eccl* 1, 1, că Judecata și Pronia dumnezeiască sunt, alături de „veacuri și lumi“, principalele obiecte ale contemplației naturale. Mintea ajunsă la nepătimire și pătrunsă de iubire scrutează prin har rațiunile tainice, dumnezeiești din acestea. Dar nu toate creaturile participă în mod egal la aceste lucrări ale lui Dumnezeu, ci după cum vrea Dumnezeu să li Se împărtășească și după cât pot ele să primească, iar în cazul

oamenilor, potrivit cu măsura lor de nepătimire. De aceea, deși El este Lumină (*cf.* In. 8, 12), totuși nu toți oamenii Îl și văd așa; deși este Proniator, poartă de grijă în mod diferit de fiecare; deși, prin rugăciune, mintea poate ajunge să se unească cu El, totuși nu toți cei care se roagă ajung la unirea „fără niciun mijlocitor“ (*Or* 3), nici nu ajung cu toții „templu al Sfintei Treimi“ (*Sk* 2). În arhitectura internă a ideilor primelor două capete se cuprind atât distincția ființă-lucrare (sau lucrare fiinţială), cât și caracterul personal, viu, liber al lui Dumnezeu, Care-Și activează lucrarea Sa veșnică și necreată atunci când vrea, cum vrea și unde vrea. Este semnificativ să remarcăm că, în vremea în care „ucenicii“ exprimau o astfel de învăţătură în Răsărit, Augustin elabora, în Apus, învăţătura diametral opusă despre „simplitatea“ lui Dumnezeu, pe temeiul căreia apusenii au respins învăţătura despre lucrările sau energiile lui Dumnezeu. Pentru teologia apuseană, augustiniană și scolastică, energiile lui Dumnezeu nu pot fi dumnezeiești, necreate și veșnice, pentru că ar introduce o multiplicitate în „simplitatea“ lui Dumnezeu și, de aceea, creaturilor le este accesibilă doar „graţia creată“, ca una ce aparţine ordinului ontologic creat (discuţia detaliată a problemei la Romanides, *Teologia*, pp. 168-170, 233 *sq*). Pentru felul în care este înţeleasă în Răsărit simplitatea lui Dumnezeu, *vide* c. 19 și comentariul din nota aferentă (n. 34, pp. 135-137).

[5] Expresia „gnoză fiinţială“ provine direct de la Evagrie, fiind unul dintre termenii-cheie pentru înțelegerea învățăturii sale antropologice, hristologice și triadologice. Ea se reflectă practic în viața de rugăciune, fapt ce explică și preluarea ei ulterioară de către numeroși alți Părinți filocalici. Părintele Gabriel Bunge a arătat că expresia „gnoză fiinţială“ este un „nume codat, care trebuie decriptat pornind de la Ipostasurile

dumnezeiești“ (Bunge, *Rugăciunea*, p. 354), și nu de la Ființă, întrucât cauza Fiului și a Sfântului Duh este Ipostasul Tatălui, nu ființa dumnezeiască. Creat după chipul Fiului – la rândul Său „chip al Dumnezeului celui nevăzut“ (Col. 1, 15) –, omul Îl cunoaște, în Fiul și prin Duhul Sfânt, pe Tatăl. Raportată la Dumnezeu, gnoza ființială este strălucirea în afară a ființei Sale simple și incomunicabile. Raportată la om, gnoza ființială este cunoaștere a lui Dumnezeu prin împărtășire nemijlocită de acea strălucire prin rugăciune, pe măsura dobândirii virtuților, a despătimirii și a înaintării în contemplație. Fiind Treime de Persoane, Dumnezeu nu este cunoscut așa cum sunt cunoscute obiectele fizice sau noțiunile și conceptele abstracte. Ființa Treimii este simplă și necuprinsă de nimic, necircumscrisă și fără formă și, de aceea, cunoașterea lui Dumnezeu prin trăire, respectiv gnoza ființială, este simplă și fără formă. Capacitatea de primire a gnozei ființiale îi este dată omului prin crearea sa „după chipul lui Dumnezeu“, chip care, potrivit lui Evagrie și altor Părinţi, e localizat în minte (νοῦς). Prin „minte“ nu trebuie să înţelegem doar raţiunea sau gândirea logică, discursivă, ci să o vedem în lumina precizărilor Părinţilor ulteriori. Sfântul Grigorie Palama sintetizează această viziune când spune că „minte se numește atât lucrarea (ἐνέργεια) minţii, care [lucrare] constă atât din gânduri și reprezentări mentale, cât și puterea care le pune în lucrare pe acestea (ἡ ἐνεργοῦσα ταῦτα δύναμις), care mai este numită de Scriptură și «inimă»“ (Palama, *Capitole*, c. 3). Mintea monahului ajuns la măsura duhovnicească de gnostic devine „templu al Sfintei Treimi“, actualizându-și capacitatea sa de a-L primi pe Dumnezeu (*cf. KG* III, 69: „Dintre toate cele create numai mintea este primitoare a gnozei Sfintei Treimi.“). Gnoza ființială este, așadar, din perspectiva omului, rodul „comuniunii minții cu Dumnezeu“ și al unirii

cu El „fără niciun mijlocitor" (*Or* 3). Din aceste observații reiese necesitatea acestui termen tehnic, specializat strict pentru această *formă de cunoaștere prin unire* cu Tatăl, prin Fiul, în Duhul Sfânt. Trebuie să mai notăm, în plus, că la unul dintre cunoscuții Părinți duhovnicești contemporani, arhimandritul Emilianos Simonopetritul, întâlnim o formulare derivată, în mod evident, din expresia patristică „gnoză fiinţială". Este vorba de „citirea fiinţială a Scripturii" (οὐσιῶδης ἀνάγνωσις τῶν Γραφῶν), în care resimțim reflectarea practică a vechii sintagme evagriene în viața monahilor de azi. O asemenea „citire fiinţială" este diferită de cea academică, intelectuală, pentru că „altceva e să citești Sfânta Scriptură ca să înveți, și altceva să dobândești cunoștința pe care ți-o dă cartea însăși, adică pe Duhul lui Dumnezeu. Această cunoștință este viața lui Dumnezeu, venirea, întinderea, coborârea lui Dumnezeu în mijlocul nostru" (EMILIANOS, *Isaia*, p. 133).

[6] Întâlnim aici o imagine din lumea materială, aleasă pentru ilustrarea afirmaţiilor din primele două capete. Focul, deși are cu sine, deopotrivă, lumina și căldura, „nu le lucrează pe toate în același timp", pentru că, la distanță, el luminează, dar nu încălzește. Fără a preciza aceasta în mod explicit, imaginea trimite, cu siguranță, la Dumnezeu, Care, cu toate că are din veci toate energiile sau lucrările necreate, totuși nu le pune în lucrare pe toate în același timp, ci cum vrea și când vrea. C 3

[7] Sintagma καὶ τὰ ἑξῆς, „și cele următoare", prezentă și în numeroase alte capete, pare să indice că urmarea citatului biblic, precum și interpretarea sa erau bine cunoscute destinatarilor scrierii. Să fi fost această interpretare una cu caracter „intern", C 4

menită uzului unei comunităţi anume? În alte capete, cum ar fi c. 90, 4; 98, 5; 148, 3; 157, 9, 7, utilizarea sintagmei este mai greu de explicat, fapt care pledează pentru un text original mai amplu, supus, de-a lungul timpului, fie rezumării, fie cenzurii.

[8] Această însăilare de citate biblice pare o particularizare a ideilor din capetele anterioare, aplicată la duhul prorociei, care, deși este unul singur, se manifestă în feluritele forme de prorocie biblică: cuvinte, tipuri și ghicituri, întâmplări și persoane istorice, care preînchipuie și prevestesc evenimente ori persoane din Noul Legământ. În toate acestea e prezent unul și același Duh, Care insuflă prorocia și așază în ele „rațiuni tainice cu privire la toate“. Plină de învățăminte pentru disciplinele biblice academice e concluzia finală, care afirmă o idee comună Părinţilor Capadocieni și, în general, exegezei patristice: prezenţa, în evenimentele biblice, în persoanele Vechiului Testament și în cuvintele Scripturii, a unei intenţii dumnezeiești, sub forma unor „raţiuni tainice“, care le dă o dimensiune fie tipologică, fie de „ghicitură“, fie explicit profetică. Pe prezenţa acestor „raţiuni tainice“ în cuvântul biblic se întemeiază exegeza duhovnicească a Părinţilor, atât de greu asimilată în teologia de școală.

C 5 [9] „Cei din afară“ sunt, neîndoielnic, păgânii. În epocă, existau școli filozofice de diferite orientări (stoică, neoplatonică ș.a.), având, în majoritatea cazurilor, un caracter religios, de confrerie, mai mult sau mai puțin ezoterică, organizată în jurul unui maestru. Învățăturile acestora aveau uneori unele asemănări cu învățătura creștină practică și cu cea monahală din pustia Egiptului. Citit în acest context, capul avertizează asupra primejdiei relativizării Evangheliei, a așezării ei pe același plan cu scrierile filozofice sau cu cele ezoterice, și arată

care sunt cele trei surse principale cărora „cei din afară“ le datorează „un cuvânt adevărat“, prezent în învăţăturile lor.

[10] Învățătura fundamentală despre „semințele naturale ale virtuții“ trebuie situată în descendenţa lui Clement, Origen, Grigorie de Nyssa și Evagrie. Ele au fost sădite în noi de Dumnezeu la creație, cu scopul dezvoltării lor prin conlucrarea cu harul (*KG* I, 39; *Cog* 31). În învăţătura Avvei Evagrie, seminţele naturale sunt indestructibile, fac parte din firea umană „bună foarte“, sunt anterioare apariției răului (*S* 62 *in Prov* 5, 14), iar, prin dezvoltarea lor, omul dobândește o stare duhovnicească autentică, însoțită de smerită-cugetare, străpungere, dor nemăsurat după Dumnezeu, stare pe care demonul încearcă să o imite, insuflând dispoziții și gânduri (*Pr* 57). Potrivit „ucenicilor“, buni cunoscători ai lui Evagrie, semințele naturale sunt constitutive naturii umane, virtuțile nefiind altceva decât dezvoltarea lor (*Disc* 171). De aceea se întâlnesc oameni virtuoși și înainte de Hristos, și în afara Bisericii, după cum există și scrieri referitoare la virtuți datorate filozofilor păgâni. Mulţumită acestor semințe naturale, fie ele nedezvoltate, unii dintre cei „din afară“ pot să cunoască și să spună câte ceva adevărat (*Disc* 5). Întrucât virtuțile sunt dezvoltarea semințelor bune din noi (*Disc* 171), ni se cer doar acele virtuți ale căror semințe naturale le avem (*Disc* 149). Mai trebuie amintit faptul că ele ne ajută, prin hotărârea cea bună, la împlinirea imboldurilor venite de la sfinții îngeri (*cf.* Maxim, *CD* III, 93). Toate aceste idei sunt, în mod evident, „semințele“ din care a lăstărit și s-a dezvoltat ulterior învățătura despre *logoi* a Sfântului Maxim.

[11] Ce sunt „contemplaţiile făptuitoare“, πρακτικὰ θεωρήματα? În *Scoliile la Ecclesiast* (1, 1), aflăm o sintagmă, pe

cât de pretențioasă la traducere, pe atât de importantă. Este vorba de unitatea semantico-sintactică ὁ διὰ τῶν ἠθικῶν θεωρημάτων καθαίρων ψυχὰς καὶ προσάγων αὐτὰς τῇ φυσικῇ θεωρίᾳ („Cel care curăță sufletele prin contemplații făptuitoare și le conduce spre contemplația naturală“), sintagmă care pune câteva probleme de interpretare teologică și de armonizare a traducerii cu terminologia și sistemul evagrian. Astfel, adjectivul ἠθική se referă la faza făptuirii, Evagrie denumind adeseori această fază drept „etică“ (*S* 1 *in Prov* 1, 2). De altfel, termenul așa a și fost receptat de către autorii ulteriori de capete „morale“ sau cuvântări „morale“ (Sfântul Simeon, Sfântul Nichita Stithatul). De aceea ἠθικὴ θεωρία denumește acea făptuire care începe să rodească forme incipiente și palide de contemplație. De fapt, Evagrie arătase deja, în *Făptuitorul* 64, că un semn al nepătimirii este vederea (contemplarea) luminii propriei minți, iar nepătimirea se află la capătul făptuirii, urmând ca „prin poarta iubirii“ să intrăm la cunoștința naturală și *theologică*. Prin urmare, putem echivala sensul expresiei evagriene ἠθικὴ θεωρία cu cea din textul nostru, πρακτικὰ θεωρήματα. Așadar, aceste contemplații făptuitoare aparțin finalului făptuirii, înainte de intrarea în marea etapă a contemplației naturale. De aceea traducerea sintagmei va trebui să fie interpretativă, „contemplații făptuitoare“, pentru a ajuta cititorul român să le poziționeze corect pe scara urcușului duhovnicesc, așa cum a fost structurat de Avva Evagrie în *Făptuitorul*, schemă pe care și-a construit apoi toate tratatele, fie ascetice, fie exegetice, printre care și *Scoliile la Ecclesiast*. Sfântul Grigorie Palama avertizează asupra greșelii de a lua aceste contemplații făptuitoare drept semn al desăvârșirii sau al unei iluminări depline: „Cel care, prin purtarea de grijă în vremea rugăciunii, și-a luminat în parte lucrarea minții, fie prin lumina cunoștinței, fie printr-o iluminare

inteligibilă, dacă se socotește din această cauză pe sine curăţit, se înșală pe sine minţindu-se și, prin înfumurare, deschide ușa larg celui care mereu încearcă să înșele" (PALAMA, *Capitole*, c. 3).

[12] Formula de încheiere este, de fapt, un avertisment: demonii trag cu urechea la învățăturile predate ucenicilor de părinții duhovnicești și le dezvăluie apoi celor „din afară", pentru ca, ulterior, să îi facă pe creștini să creadă că adevărul dumnezeiesc ar fi accesibil și în afara Bisericii, în afara lui Hristos. Epoca lui Evagrie era, la fel ca cea a „ucenicilor" săi îndepărtaţi, una a sincretismului religios păgân, școlile filozofice căpătând tot mai mult o nuanţă religioasă. Prezentul cap este îndreptat tocmai împotriva confuziei pe care o generau astfel de tendințe, chiar dacă nu le numește explicit.

[13] „Gnosticul" este monahul care, după ce a străbătut calea despătimirii sau a curățirii, a intrat prin poarta iubirii în etapa cunoașterii duhovnicești, dobândită prin contemplație gradată, începând cu cea naturală, a lumii materiale și a lumii spirituale, îngerești, culminând apoi cu contemplarea Sfintei Treimi, numită de Evagrie și *theologie* (*Pr Prolog* 8). Aceasta este suprema treaptă contemplativă, sălășluirea Sfintei Treimi în minte ca într-un templu, fiind vederea slavei și a luminii dumnezeiești și părtășie la gnoza fiinţială (a se vedea c. 2 și nota 5, pp. 115-117). Deși, la obârșie, termenul de „gnoză" aparține iudeo-creștinismului, totuși împroprierea denumirii de „gnostic" de către eretici a compromis atât termenul, cât și noțiunea, asupra cărora a proiectat o lumină ezoterică și necreștină. Tocmai preţuirea de care „gnoza" autentică se bucura printre primii creștini a reținut atenția unui anume grup de eretici, determinându-i să-l „fure" și să-și atribuie în chip C 6

mincinos numele de „gnostici", iar învățăturii lor, apelativul de „gnoză". Împotriva acestei stări de lucruri îl face atent Sfântul Apostol Pavel pe ucenicul său Timotei (*cf.* 1 Tim. 6, 20), într-un pasaj a cărui traducere dezvoltată – „împotrivirile gnozei care în chip mincinos își atribuie acest nume" (ἀντιθέσεις τῆς ψευδωνύμου γνώσεως) – este mai mult decât lămuritoare. De aceea, în textele filocalice, termenul γνῶσις trebuie luat în sensul său tehnic, prezentat mai sus, iar în traducere se impune consacrarea unui echivalent unic, iar acesta nu poate fi decât cel de „gnoză" și derivatele sale. Conotaţiile eretice cu care este ponegrit în școală acest termen nu trebuie să precumpănească, ducând la excluderea sa din lexicul filocalic. De altfel, toţi Părinţii ascetici l-au folosit fără rezerve. (Discuţia detaliată a noţiunii și a istoriei termenului de „gnoză", la Borella, *Gnose*, pp. 46-72).

[14] Gnosticul, deși e înaintat duhovnicește și ajuns la nepătimire, duce în continuare o viață de asceză și de rugăciune, întrucât este și după aceasta expus căderii, dar într-un mod mult mai subțire decât în etapa făptuirii. Evagrie avertizase că „ispita gnosticului este părerea mincinoasă care se înfățișează minții: despre ceea ce există, ca neexistând, iar despre ceea ce nu există, ca existând, și despre ceea ce există, ca neexistând așa cum este" (*Gn* 42); și că „păcatul gnosticului este cunoștința mincinoasă a lucrurilor sau a contemplațiilor lor" (*Gn* 43), respectiv considerarea părerii mincinoase ca adevărată. Îndemnul din acest cap este de a supraveghea, în mod programat, fiecare parte a sufletului, dacă lucrează potrivit cu învățătura ascetică, precum și virtuțile, dacă nu cumva sunt neglijate sau chiar lăsate deoparte, „fiindcă astfel mintea este trădată de virtutea mai slabă" (*Gn* 6), adică mai puțin pusă în lucrare.

CUPRINS

STUDIU INTRODUCTIV

Un manuscris singular și numeroasele sale probleme

CAPETE FILOCALICE

ANEXE

ÎN CURS DE APARIŢIE

Arhim. Emilianos Simonopetritul
Despre preoţie, Tâlcuire la Avva Teognost
Raymond le Coz
Istoria Bisericii Siro-Orientale
Sfântul Isaac Sirul, *Cuvinte ascetice*
vol. 1 (Cuvintele I-XXX), ediţie bilingvă

ÎN PREGĂTIRE:

Arhim. Emilianos Simonopetritul
Casa lui Dumnezeu, poarta cerului. Despre monahism, Stareţ şi ucenic

în seria PHILOCALICA SYRIACA

ISHODENAH DE BASRA, *Cartea curăției*
*** *Cartea treptelor (Liber Graduum)*
DADISHO QATRAYA, *Despre isihie*
DADISHO QATRAYA, *Tâlcuire la Avva Isaia*
IOAN KALDUN, *Viața Sfântului Iosif Busnaya*
TOMA DE MARGA, *Cartea Stareților*
ROBERT BEULAY
Învățătura duhovnicească a Sfântului Ioan de Daliatha

altele:
Nicodim Aghioritul
Paza celor cinci simţuri
Grădina harurilor
Noua Scară

Comenzi:

EDITURA SFÂNTUL NECTARIE

Arad, str. Lucian Blaga nr. 3
email: secretariat@editurasfnectarie.ro
www.editurasfnectarie.ro

sau

S.C. Egumenița S.R.L.

O.P. 3 C.P. 301
800730 Galați
tel./fax: 0236-326.730
e-mail: editura@egumenita.ro
www.egumenita.ro

Tiparul executat de Monitorul Oficial R.A.